

Оноре де Бальзак

Гобсек

Баронові Баршу де Пенуен.

З поміж усіх вихованців Вандомського коледжу, мабуть, тільки ми з тобою обрали літературний шлях. Ми, що захоплювалися філософією в тому віці, коли нам годилося захоплюватися тільки *De vigis*. Ми зустрілися з тобою знову, коли я писав цю повість, а ти працював над своїми прекрасними творами про німецьку філософію. Отже, ми обидва лишилися вірні своєму покликанню. Сподіваюсь, тобі так само приємно буде побачити тут своє ім'я, як мені приємно написати його.

Твій давній шкільний товариш де Бальзак.

Якось узимку 1829-1830 року в салоні віконтеси де Гранльє до першої години ночі засиділися двоє гостей, що не належали до її рідні. Один з них, вродливий юнак, пішов, як тільки пробив годинник. Коли стукіт його екіпажа розлігся по подвір'ю, віконтеса, побачивши, що лишилися тільки її брат і друг сім'ї, які закінчували партію в пікет, підійшла до доньки; дівчина стояла біля каміна і, здавалося, уважно розглядала прозорі візерунки на екрані, хоч насправді так явно прислухалась до шуму кабриолета, що це підтвердило побоюваннями матері.

— Каміло, якщо ти й далі так поводитимешся з молодим графом де Ресто, як сьогодні ввечері, я змушена буду не приймати його більше. Послухайся мене, моя дитино, якщо ти віриш моїй ніжній любові, дозволь мені керувати тобою в житті. У сімнадцять років дівчина ще не може судити ні про майбутнє, ні про минуле, ні про певні суспільні вимоги. Я зверну твою увагу

тільки на одну обставину. У пана де Ресто є мати, що здатна розтринькати мільйони, жінка низького походження, дівоче прізвище її Горіо, і в молоді роки вона давала чимало приводів до пліток. Вона так погано ставилася до свого батька, що, либонь, не заслуговує мати такого гарного сина. Молодий граф обожнює її та підтримує з синівською відданістю, вартою найбільшої похвали;— так само піклується він про свого брата і сестру. Та яка б чудова не була його поведінка, — додала віконтеса, лукаво усміхаючись, — поки жива його мати, жодна порядна родина не наважиться довірити юному Ресто майбутнє і статок своєї доньки.

— Я почув кілька слів, що спонукають мене втрутитися до вашої розмови з мадемуазель де Гранльє, — вигукнув друг дому. — Я виграв, графе, — сказав він, звертаючись до партнера. — Залишаю вас, щоб поспішити на допомогу вашій племінниці.

— От що означає мати слух адвоката, — мовила віконтеса. — Любий мій Дервілю! Як ви могли почути те, що я так тихо казала Камілі?

— Я все зрозумів з виразу ваших очей, — відповів Дервіль, сідаючи у м'яке крісло, що стояло біля каміна.

Дядько сів поруч своєї племінниці, а пані де Гранльє вмостилася в низенькому зручному кріслі між донькою і Дервілем.

— Час, віконтесо, розповісти вам одну історію, що змусить вас змінити свою думку про багатство графа де Ресто.

— Історію? — вигукнула Каміла. — Починайте ж мерщій, пане Дервілю.

Дервіль кинув на пані де Гранльє погляд, який дав їй зрозуміти, що ця оповідь зацікавить її. Віконтеса де Гранльє багатством і знатністю роду була одною з найвпливовіших дам Сен-Жерменського передмістя, і, звісно, може здатися дивним, що якийсь паризький адвокат наважувався говорити з нею так невимушено і поводитись у її салоні так вільно; проте це досить легко пояснити. Пані де Гранльє, повернувшись до Франції разом з королівською родиною, оселилася в Парижі, де спочатку жила тільки на пенсію, призначену їй Людовіком ХVIII із сум цивільного листа — становище для неї нестерпне. Дервіль випадково виявив деякі формальні неправильності, допущені ще республікою під час продажу особняка де Гранльє, і заявив, що будинок мають повернути віконтесі. Уклавши акордний договір, він розпочав процес і виграв його. Підбадьорений цим успіхом адвокат так щасливо повів процес проти якоїсь, не пам'ятаю вже, якої саме, богадільні, що добився повернення віконтесі лісових угідь Лісне. Потім утвердив її права на кілька акцій Орлеанського каналу і досить значне нерухоме майно, що його імператор передав громадським установам. Повернутий завдяки спритності молодого повіреного статок пані де Гранльє став давати близько шістдесяти тисяч франків річного прибутку, а тут наспів закон про відшкодування збитків емігрантам, і вона одержала величезні гроші. Людина неабиякої чесності, освічена, скромна і добре вихована, адвокат відтоді став другом сім'ї Гранльє. Своїм поведженням щодо пані де Гранльє він здобув пошану і клієнтуру в найкращих домах Сен-Жерменського передмістя, однак не скористався з цієї прихильності, як зробила б на його місці людина честолюбна. Він не погоджувався на пропозиції віконтеси, що умовляла його продати свою контору і перейти до судового відомства, де він за її протекцією швидко зробив би кар'єру. За винятком дому пані де Гранльє, де він іноді проводив вечори, він бував у вищому світі тільки заради того, щоб підтримувати свої зв'язки. Він був щасливий тим, що, ревно захищаючи інтереси віконтеси

де Гранльє, показав їй свій хист, інакше-бо він ризикував втратити свою контору, бо в душі не був справжнім адвокатом. З того часу, як граф Ернест де Ресто почав бувати у віконтеси і Дервіль помітив симпатію Каміли до цього юнака, адвокат став постійним гостем у пані де Гранльє, немов якийсь джэнджик з Шосе д'Антен, недавно допущений в аристократичні кола Сен-Жерменського передмістя. За кілька днів перед цим вечором він, зустрівши на одному балу Камілу, сказав їй, кивнувши на молодого графа:

— Шкода, що в цього хлопчика немає двох або трьох мільйонів, правда?

— А хіба це таке вже щастя? Не думаю, — відповіла вона. — Пан де Ресто дуже обдарована, освічена людина і має добру репутацію у міністра, в якого він служить. Я не сумніваюся, що він стане видатним діячем. А коли "цей хлопчик" добереться до влади, багатство саме прийде до нього.

— Так, але якби він уже тепер був багатий!

— Якби він був багатий, — сказала Каміла, зашарівшись, — то всі дівчата, скільки їх тут є, почали б змагатися за нього, — додала вона, кивнувши на дівчат, що танцювали кадрили.

— І тоді, — додав адвокат, — мадемуазель де Гранльє була б не одна, з якої він не зводить погляду. Але чому ви червонієте? Він вам подобається, правда ж? Ну, скажіть...

Каміла спурхнула з крісла.

"Вона любить його", — подумав Дервіль.

З того дня Каміла почала ставитися до адвоката з особливою увагою, помітивши, що він схвалює її прихильність до молодого графа Ернеста де Ресто. Досі, хоч вона й знала про все, чим її родина завдячує Дервілеві, в її ставленні до нього було більше поваги, ніж справжньої дружби, більше ввічливості, ніж теплоти; її манери, як і тон її голосу, завжди давали йому відчуття відстань, встановлену між ними світським етикетом. Вдячність — це борг, який діти не завжди охоче приймають у спадщину від батьків.

— Ця пригода, — сказав Дервіль, трохи помовчавши, — нагадує мені єдиний у моєму житті... Ну от, ви вже й смієтесь, — зауважив він, — гадаючи, що адвокат збирається розповісти вам роман зі свого життя. Але ж і мені було колись, як і всім людям, двадцять п'ять років, і в цьому віці я вже набачився дивних речей. Я мушу почати з розповіді про одну особу, якої ви не могли знати. Мова йде про лихваря. Уявіть собі жовтуватобліде, тьмяне обличчя, з дозволу Академії, я назвав би його місячним ликом, бо воно скидалося на позолочене срібло, з якого зійшла позолота. Волосся в мого лихваря було зовсім гладеньке, завжди старанно зачесане, з сивиною, попелясто-сіре. Риси його обличчя, непорушні, холодні, як у Талейрана, були мов вилиті з бронзи. Його маленькі очі, жовті, як у тхора, були майже зовсім без вій і боялися світла; тому він захищав їх козирком старого картуза. Кінчик гострого носа був так поритий віспою, що скидався на буравчик. Губи в нього були тонкі, як в алхіміків та старезних дідів на картинах Рембрандта або Метсу. Говорив цей чоловік тихо, лагідно і ніколи не гарячкував. Його вік був загадкою: не знати було, чи він передчасно постарівся, чи зберіг свою молодість, щоб вона йому служила вічно. Його кімната, де все було охайне і потерте, починаючи з зеленого сукна на письмовому столі до килима над ліжком, — скидалася на холодну оселю самотньої старої діви, що цілими днями стирає порошок зі своїх меблів. Узимку головешки в каміні, завжди присипані купкою попелу, диміли,

ніколи не розгоряючись полум'ям. Його вчинки, з тієї миті, коли він прокидався і до нападів кашлю ввечері, були розмірені, як коливання маятника. Це була якась людина-автомат, котру нібито щоденно заводили. Якщо торкнутись мокриці, що повзе по паперу, вона зупиниться і прикинеться мертвою; так само і цей чоловік спинявся раптом посеред розмови і мовчав, коли проїжджав екіпаж, чекаючи, доки гуркіт стихне, щоб не напружувати голосу. Наслідуючи Фонтенеля, він заощаджував свою життєву енергію, приборкуючи в собі всі людські почуття. Тим-то життя його текло так само безшумно, як пісок у старовинному пісковому годиннику. Іноді його жертви обурювались, несамовито кричали, потім наставала глибока тиша, немов у кухні, де щойно зарізали качку. Надвечір людина-вексель ставала звичайною людиною, а злиток металу в її грудях — людським серцем. Якщо цей чоловік був задоволений з минулого дня, він потирив руки, а з глибоких зморшок його обличчя неначе випромінювався димок веселості, справді-бо неможливо інакше передати німу гру його мускулів обличчя, що нагадувала беззвучний сміх Шкіряної панчохи. Навіть під час найсильніших проявів радості його мова була односкладова, а манери стримані. От якого сусіду послав мені випадок, коли я жив на вулиці де Гре, будучи ще тільки молодшим клерком у конторі адвоката і закінчуючи третій курс юридичного факультету. Цей вогкий і похмурий будинок не мав двору, всі вікна його виходили на вулицю, а кімнати були розміщені, мов чернечі келії: всі однакові за розміром, єдині двері кожної виходили у довгий напівтемний коридор з маленькими віконцями. Цей дім і справді був колись монастирським готелем. Веселий настрій якого-небудь світського гульвіси згасав при першому погляді на похмуру оселю ще до того, як він заходив до мого сусіди: будинок і його господар були схожі один на одного — мов скеля і устриця, що приліпилася до неї. Єдиною людиною, з якою старий підтримував стосунки, був я: він заходив до мене попросити вогню, позичити книжку, газету, дозволяв мені вечорами приходити в його келію, і ми часом

розмовляли, коли він був у гарному настрої. Ці ознаки довір'я були наслідком чотирирічного сусідства і моєї розсудливої поведінки, що через брак грошей багато в чому була схожа на життя цього старого. Чи були в нього родичі, друзі? Був він багатий чи бідний? Ніхто б не міг відповісти на ці запитання. Я ніколи не бачив у нього грошей. Його багатство зберігалось, мабуть, у банківських склепах. Він сам стягав гроші по векселях, бігаючи по всьому Парижу на своїх сухих, як у оленя, ногах. А втім, він був мученик своєї обережності. Якось випадково при ньому було золото, і раптом з кишені жилета хтозна-як випав наполеондор. Один пожилець, що йшов за ним по сходах, підняв монету і подав йому.

— Це не моя, — відповів той, замахавши рукою. — У мене — золото?! Хіба, я жив би так, як живу, коли б був багатий?

Уранці він сам готував собі каву на залізній жаровні, що завжди стояла в закіптюженому кутку каміна; кухмістер приносив йому обід. Наша стара воротарка в певний час приходила прибирати його кімнату. Нарешті, з примхи долі, що її Стерн назвав би приреченістю, цю людину звали Гобсек. Пізніше, коли я вів його справи, я дізнався, що тоді, як ми з ним познайомилися, йому було майже сімдесят шість років. Він народився 1740 року в передмісті Антверпена; мати його була єврейка, батько — голандець, звали його Жан-Естер Ван Гобсек. Ви, звичайно, пригадуєте, як увесь Париж був схвильований вбивством жінки, прозваної Чарівна Голандка. Коли я випадково заговорив про це з моїм колишнім сусідом, він, не виявляючи ні найменшої цікавості, ні найменшого здивування, мовив:

— Це моя двоюрідна онука.

То було все, що він сказав з приводу смерті його єдиної спадкоємниці, онуки своєї сестри. На судовому розгляді я

дізнався, що Чарівну Голандку справді звали Сарою ван Гобсек. Коли я спитав, чим пояснити той дивний випадок, що його двоюрідна онука мала його прізвище, він, усміхнувшись, відповів:

— У нашій родині жінки ніколи не виходили заміж.

Цей дивний чоловік жодного разу не захотів побачити будь-кого з чотирьох жіночих поколінь свого роду. Він ненавидів своїх спадкоємців і не уявляв собі, щоб його багатством міг коли-небудь володіти хтось інший, крім нього, навіть після його смерті. Коли йому було десять років, мати влаштувала його юнгою на кораблі, що відпливав у голандські володіння в Ост-Індії. Там він промандрував двадцять років. І зморшки на його жовтуватому чолі зберігали таємниці страшних випробувань, раптових жахів, несподіваних подій, романтичних невдач, безмежних утіх, перенесений голод, розтоптане кохання, набуте, втрачене і знов набуте багатство, безліч смертельних небезпек, коли життя, що висіло на волосинці, рятували рішучими і жорстокими заходами. Він знав пана де Лаллі, адмірала Симеза, пана де Кергаруета, пана д'Естена, суддю де Сюфрена, пана де Портандюера, лорда Корнуельса, лорда Гастінгса, батька Тіппо-Саїба і самого Тіппо-Саїба. Той савойяр, що служив у Делі у раджі Мадгаджі-Синдіага і стільки зробив для встановлення влади Магратів, мав справи з ним. У нього були зв'язки з Віктором Юзом та багатьма іншими славетними корсарами, бо він довго жив на острові Сен-Тома. Він усе перепробував, щоб розбагатіти, навіть намагався відшукати золото знаменитого в околицях Буенос-Айреса племені дикунів. Він мав стосунок до всіх подій американської війни за незалежність. Проте коли йому доводилося говорити про Індію або Америку, а про них він говорив тільки зі мною, і то дуже рідко, то здавалося, що після цього він немовби кається за свою балакучість. Якщо людяність і товариськість вважати за релігію, то його можна було назвати атеїстом. І хоч я й поставив

собі за мету зрозуміти його, я все ж мушу, на сором собі, признатися, що до останньої миті його внутрішній світ лишився для мене таємницею. Іноді я питав себе, до якої статі він належить. Якщо всі лихварі схожі на нього, то, гадаю, вони без статі. Чи лишився він вірний релігії своєї матері, а чи дивився на християн, як на свою здобич? Чи став він католиком, магометанином, брахманом або лютеранином? Я ніколи нічого не міг дізнатися про його релігійні переконання. Здавалося, він скоріше байдужий до релігії, аніж невіруючий. Раз увечері я зайшов до цього чоловіка, у якого все життя зводилося до золота і якого, іронічно чи на сміх, його жертви, котрих він називав своїми клієнтами, прозивали "батечко Гобсек".

Він, як завжди, сидів у своєму кріслі, нерухомий, мов статуя, втупивши очі в карниз каміна, на якому він, здавалося, перечитував свої дисконтові векселі. Чадна лампа на зеленій підставці кидала світло, що не тільки не оживляло обличчя старого, але ще більше підкреслювало його блідість. Він мовчки глянув на мене і кивнув на приготований для мене стілець.

"Про що думає ця істота? — питав я себе. — Чи знає вона, що на світі є бог, почуття, жінки, щастя?"

Я пожалів його, як пожалів би хворого. Але водночас я добре розумів, що коли в нього в банку лежать мільйони, то в думці він може володіти всією землею, яку він об'їздив, обнишпорив, зважив, оцінив, пограбував.

— Добрий вечір, батечку Гобсеку, — сказав я.

Він повернув до мене голову, і його густі чорні брови дещо зійшлися, — цей характерний порух у нього рівноцінний найпривітнішій усмішці жителя півдня.

— Ви сьогодні такі похмурі, як того дня, коли вас повідомили про банкрутство видавця, спритністю якого ви так захоплювалися, хоч і самі стали його жертвою.

— Жертвою? — спитав він здивовано.

— Хіба, щоб дійти полюбовної згоди, він не віддав вам борг векселями, підписаними після банкрутства фірми, а коли його справи поліпшали, хіба він не примусив вас зменшити йому борг на підставі цієї угоди?

— Так, він був хитрий, — відповів старий. — Але я його потім перехитрив. А що, у вас є які-небудь векселі для протесту? Здається, сьогодні тридцяте число.

Про гроші я говорив з ним уперше. Він глузливо глянув на мене, потім солодким голосом, інтонації якого були схожі на звуки, що їх добуває з флейти невправний учень, сказав:

— Я розважаюсь.

— Отже, ви іноді і розважаєтесь?

— А ви гадаєте, що поет це тільки той, хто друкує вірші? — спитав він, знизавши плечима і презирливо глянувши на мене.

"Поезія? У такій голові?" — подумав я, бо ще нічого не знав про його життя.

— А в кого життя може бути таке блискуче, як у мене? — сказав він, і очі його заблищали. — Ви молоді, у вас кров грає, а в голові туман. Ви дивитеся на палаючі головешки в каміні і бачите у вогниках жіночі личка, а я бачу там тільки вугілля. Ви вірите в усе, а я ні в що не вірю. Ну що ж, збережіть свої ілюзії,

коли можете. Я зараз підіб'ю вам підсумок людського життя. Чи ви мандруватимете, чи сидітимете біля каміна та своєї дружини, неминуче прийде час, коли життя стане тільки звичкою до певного улюбленого вами оточення. Щастя полягатиме тоді у тренуванні своїх здібностей, звернутих на речі реальні. Крім цих двох правил, усе інше — облуда. Мої принципи змінювалися залежно від обставин, я мусив їх змінювати на кожній географічній широті. За те, чим у Європі захоплюються, в Азії карають. Те, що в Парижі вважають гріхом, за Азорськими островами стає конче потрібним. Нічого немає тривкого на цім світі, є тільки умовності, що змінюються залежно від клімату. Для того, хто змушений пристосуватися до всіх життєвих умовностей, переконання й мораль — пусті слова. Непохитне тільки одне-єдине почуття, яким наділила нас природа: інстинкт самозбереження. У наших європейських суспільствах цей інстинкт називається особистим інтересом. Якби ви прожили стільки, як я, то знали б, що з усіх земних благ є тільки одне, досить надійне, щоб людина прагнула його. Це є золото. В золоті втілено всі людські сили. Я подорожував, я бачив, що по всій землі є рівнини й гори; рівнини набридають, гори втомлюють; отже, в якій місцевості — то байдуже. Що ж до звичаїв, — то людина скрізь однакова: скрізь точиться боротьба між бідним і багатим, скрізь вона неминуча. То краще вже самому утискувати, ніж дозволяти, щоб тебе утискували інші. Скрізь мускулясті люди працюють, а хирляві мучаться. Та й утіхи скрізь однакові, і скрізь вони однаково вичерпують сили; гору бере над усіма тільки одне почуття — порожній гонор. Гонор — це завжди наше "я". А що може вдовольнити гонор? Золото! Щоб здійснити ваші примхи, потрібні час, матеріальні засоби або зусилля. І от золото містить у собі все це в зародку і все дає в дійсності.

Тільки божевільні або хворі можуть вбачати щастя в тому, щоб грати щовечора в карти, сподіваючись виграти кілька су. Тільки дурні можуть марнувати час, розмірковуючи про буденні

справи — ляже така-то пані на канапі сама чи з ким-небудь, і чого в неї більше: крові чи лімфи, темпераменту чи доброчесності. Тільки простаки можуть уявляти собі, що дають користь своїм ближнім, встановлюючи політичні принципи, щоб керувати подіями, яких ніколи не можна передбачити. Тільки йолопи можуть залюбки говорити про акторів і повторювати їхні дотепи, робити щодня прогулянки, як звірі у своїй клітці, хіба що на більшому просторі; одягатися для інших, влаштовувати бенкети для інших, вихвалитися чистокровним конем або модним екіпажем, який пощастило придбати на три дні раніше, ніж сусідові. От вам життя наших парижан, усе воно вкладається в кілька фраз! Але погляньте на життя людей з висоти, на яку їм не піднятися. В чому щастя? Воно або у сильних почуттях, що збавляють життя, або в розмірених заняттях, які обертають його на добре відрегульований англійський механізм. Вище за це щастя стоїть допитливість, яку вважають благородною, прагнення пізнати таємниці природи або домогтися певних наслідків, відтворюючи її явища. Хіба не в цьому полягає, в загальних рисах, мистецтво і наука, пристрасть і спокій? Так от — усі людські пристрасті, розпалені зіткненням ваших суспільних інтересів, урочисто проходять переді мною, і я дивлюсь на них, а сам живу в спокої. Вашу наукову допитливість, цю своєрідну боротьбу, у якій людина завжди зазнає поразки, я заміняю проникненням у всі спонукальні причини, що рухають людство. Одне слово, я володію світом, не втомлюючи себе, а світ не має наді мною ані найменшої влади. Ось послухайте, — промовив він, помовчавши, — я розповім вам про дві події сьогоднішнього ранку, які відбулися на моїх очах, і ви зрозумієте, в чім полягають мої втіхи.

Він підвівся, замкнув двері на засуву, запнув стару килимову фіранку, кільця якої заскреготіли на пруті, і знову сів у крісло.

— Сьогодні вранці, — сказав він, — я мав одержати гроші тільки за двома векселями, решту я віддав напередодні замість готівки своїм клієнтам. Усе ж таки прибуток! Бо, дисконтуючи вексель, я відраховую суму на поїздку, щоб одержати гроші, і беру сорок су на візника, якого і не думав наймати. Хіба не дивно, що моє діло примушує мене бігати по Парижу заради шести франків дисконтних процентів? Це мене! Людину, нікому не підлеглу, мене, що платить тільки сім франків податку. Перший вексель на тисячу франків подав один молодик, красунь і дженджик: у нього гаптований жилет, у нього і лорнет, і тильбюрі, і англійський ніж, і багато іншого. А видала вексель одна з найвродливіших паризьких жінок, дружина багатого землевласника, графа. Чому графиня підписала вексель, юридично недійсний, але фактично надійний? Адже ці нещасні жінки, світські дами, так бояться сімейного скандалу, коли б вексель було опротестовано, що ладні розплатитися самі собою, коли не можуть заплатити грішми. Мені закортіло довідатися про таємну ціну цього векселя. Що тут приховується: дурість, необачність, кохання чи жалість? Другий вексель на таку саму суму, підписаний Фанні Мальво, подав мені купець, який торгує тканинами і вже майже розорився. Жодна людина, маючи хоч який-небудь кредит у банку, не прийде в мою контору, бо перший крок від моїх дверей до мого письмового стола свідчить про розпач, про відмову кредиту в усіх банкірів і близьке банкрутство. Отже, мені доводиться бачити тільки зацькованих оленів, оточених зграєю кредиторів. Графиня живе на вулиці Ельдер, а Фанні — на вулиці Монмартр. Яких тільки здогадів я не робив, виходячи вранці з дому! Якщо ці дві жінки неплатоспроможні, вони приймуть мене з більшою пошаною, ніж рідного батька. Яких тільки комедій не гратиме переді мною графиня за тисячу франків! Вона прикинеться щиросердою, почне говорити зі мною ніжним голосом, яким воркує з тим молодиком, на ім'я якого видано вексель, почне розсипати пестливі слова, може, навіть благатиме мене! А я...

Старий кинув на мене холодний погляд.

— А я непохитний, — сказав. — Я з'явлюсь там, як месник, як муки сумління. Та облишмо здогади. Приходжу.

— Графиня ще спить, — каже мені покоївка.

— Коли її можна бачити?

— Ополудні.

— Може, графиня нездужає?

— Ні, пане, але вона повернулася з балу о третій годині ранку.

— Мене звать Гобсек, перекажіть їй, що приходив Гобсек. Я ще раз зайду ополудні.

І я йду собі, відзначаючи свої відвідини слідами на килимі, що вкриває східці. Я люблю бруднити килими в багачів — не через дріб'язкове самолюбство, але щоб дати відчутти пазури неминучості. Приходжу на вулицю Монмартр до непоказного на вигляд будиночка, відчиняю стару хвіртку і бачу один з тих темних дворів, у які ніколи не заглядає сонце. У комірчині воротаря чорно, шибки в ній схожі на рукав дуже поношеного ватного пальта — темні, заяложені, потріскані.

— Панна Фанні Мальво вдома?

— Вона вийшла, але якщо ви прийшли з векселем, то гроші ось тут.

— Я прийду пізніше , — сказав я.

Гроші залишено воротарці — чудово, але мені захотілося познайомитися з самою боржницею. Я уявляв її собі гарненькою вертихвісткою. Увесь ранок я провів на бульварі, роздивляючись гравюри, виставлені у вітринах магазинів, а коли пробило полудень, я вже був у вітальні, що межувала із графининою спальнею.

— Графиня щойно дзвонила мені, — сказала покоївка. — Не думаю, щоб вона зараз прийняла вас.

— Я почекаю, — відповів я, сідаючи в крісло. Гранчасті жалюзі відкрились, вбігла покоївка і сказала:

— Заходьте, пане.

З солоденького голосу покоївки я здогадався, що її господині платити нічим. Яку ж прекрасну жінку я тут побачив. Поспішаючи, вона накинула на свої голі плечі тільки кашемірову шаль і закуталась нею так, що легко можна було вгадувати її форми. Вона була в пеньюарі, обшитому білосніжними рюшами, — отже, графиня щороку витрачала близько двох тисяч франків на пралю. Її чорне волосся вибивалося густими кучерями з-під гарненької шовкової хустини, недбало зав'язаної вузлом на голові, як у креолок. Її постіль була безладно розкидана, певно, від неспокійного сну. Художник дорого заплатив би, щоб побути хоч кілька хвилин ранком у спальні моєї боржниці.

Під кокетливо підвішеними шторами зім'яте простирадло на пуховику із блакитного шовку, втиснена подушка, мереживна облямівка якої яскраво відрізнялася на блакитному тлі, зберігали неясний відбиток розкішних форм, що дражнив уяву.

На широкій ведмежій шкурі, розстеленій коло лев'ячих ніжок ліжка, вирізьблених з червоного дерева, виблискувала пара білих атласних черевичків, кинутих з тим недбальством, що його викликає втома після балу. На спинці стільця висіла зім'ята сукня, рукавами торкаючись підлоги. Панчохи, такі тонкі, що їх заніс би найменший подув вітру, лежали зібгані коло ніжки крісла. Білі підв'язки простягнулися вздовж маленького дивана. Дороге напіврозгорнуте віяло мінилося на каміні. Шухляди в комоді були висунуті. Квіти, діаманти, рукавички, пояс розкидано було по всій кімнаті Я вдихав неясний аромат парфумів. У всьому була краса, позбавлена гармонії, розкіш і безладдя. А злидні, що під усім цим причаїлися, вже підводили голову і давали відчутти свої гострі зуби їй або її коханцеві. Втомлене обличчя графині було схоже на цю кімнату, вкриту слідами минулого свята.

Ці порозкидані дрібнички збуджували в мені жаль: ще вчора вони були її вбранням і викликали в когось захоплення. Ці сліди кохання, розбитого муками сумління, цей образ марнотратного, розкішного, шумного життя виказували танталові зусилля задержати скороминущі втіхи. Червоні плями, що виступили на щоках молоді жінки, свідчили про ніжність її шкіри, але обличчя її мов припухло, а темні кола під очима, здавалося, вимальовувалися виразніше, ніж завжди. І все ж у неї було стільки природної сили, що ці ознаки нерозсудливого життя не спотворювали її вроди. Очі їй блищали. Схожа на одну з тих Іродіад, які завдячують своїм існуванням пензлеві Леонардо да Вінчі (я перепродував колись картини старих майстрів), вона була сповнена життя і сили; нічого хирлявого, вбогого не було ні в лініях її фігури, ні в рисах лиця; вона викликала почуття любові, але сама, здавалося мені, була дужча за любов. Вона мені сподобалась. Уже давно моє серце так не билось. Отже, я вже одержав плату. Я сам дав би тисячу франків за почуття, що нагадало б мені молодість.

— Пане, — сказала вона, запропонувавши мені сісти, — чи не зробите ви ласку, зачекавши борг?

— До завтрашнього полудня, графине, — відповів я, згортаючи поданий їй вексель. — До того часу я не маю права опротестувати його.

А нишком подумав: "Плати за свою розкіш, за свій титул, плати за своє щастя, за свої привілеї, якими ти користуєшся. Для охорони свого статку багаті вигадали суди, суддів і гільйотину, до яких, мов метелики на згубний для них вогонь свічки, тягнуться недосвідчені. Але для вас, людей, що сплять на шовках і під шовками, є щось інше: муки сумління, скрегіт зубовий, прихований усмішкою, химери з лев'ячою пащею, що встромлюють ікла вам у серце".

— Опротестувати? Невже ви думаєте про це? — вигукнула вона, дивлячись на мене. — Невже ви так мало поважаєте мене?

— Коли б, графине, сам король заборгував мені і вчасно не заплатив, я б подав у суд на нього ще скоріш, ніж на якого іншого боржника.

У цей час хтось тихенько постукав у двері.

— Мене немає вдома! — владним тоном сказала молода жінка.

— Анастасі, це я. Мені треба з вами поговорити.

— Трохи пізніше, мій любий, — відповіла вона вже не так гостро, але все ж суворо.

— Що за жарти! Ви ж з кимось розмовляєте, — відповів, заходячи, чоловік; це міг бути тільки сам граф.

Графиня глянула на мене і я зрозумів: вона стала моєю рабою. Свого часу, юначе, я був такий дурний, що не опротестовував векселів. 1763 року в Пондишері змилювався над одною жінкою; а вона мене любісінько, обдурила. Так мені й треба було — навіщо я повірив їй?

— Чого вам треба, добродію? — спитав мене граф. Я бачив, як графиня затремтіла всім тілом, як біла оксамитна шкіра на її шиї взялася пухирцями; по-простому кажучи, її шкіра стала гусячою. А я, я сміявся в душі, хоч ні один мускул не ворухнувся на моєму обличчі.

— Цей пан — один з моїх постачальників, — сказала графиня.

Граф повернувся до мене спиною, а я наполовину витягнув з кишені вексель. Побачивши цей невблаганний порух, молода жінка підійшла до мене і дала мені діамант.

— Візьміть, — сказала вона, — і йдіть звідси.

Я віддав їй вексель і, вклонившись, вийшов.

На мою думку, діамант коштував добрих тисячу двісті франків. У дворі я побачив цілу юрбу слуг, лакеї чистили свої лівреї, ваксували чоботи, конюхи мили розкішні екіпажі.

"От що, — подумав я, — жене до мене знатних панів. От що примушує їх благопристойно красти мільйони, зраджувати свою батьківщину. Щоб не закалятися, йдучи пішки, аристократ або

той, ще під нього підробляється, ладні з головою поринути в болото".

Саме в цей час ворота розчинилися і впустили кабріолет молодого дженджика, що приніс мені вексель графині.

— Пане, — звернувся я до нього, коли він вийшов з кабріолета, — будьте ласкаві, передайте ці двісті франків графині і скажіть їй, що ту заставу, яку вона дала мені сьогодні вранці, я трохи притримаю і протягом тижня вона буде в її розпорядженні.

Дженджик узяв двісті франків і глузливо усміхнувся, немовби кажучи: "Ага, заплатила! Ну що ж, тим краще".

Я прочитав на його обличчі майбутнє графині. Цей вродливий білявий красунчик, холодний, бездушний картяр, розорить себе, розорить її, розорить її чоловіка, розорить дітей, проциндрить їхню спадщину та й у інших салонах наробить більше спустошень, ніж ціла гаубична батарея у ворожому полку.

Потім я попрямував на вулицю Монмартр до мадемуазель Фанні. Зійшов по вузьких, дуже стрімких сходах. Коли я опинився на п'ятому поверсі, мене провели у квартиру з двох кімнат, де все блищало чистотою, як новенький дукат. Я не помітив ні порошинки на меблях у першій кімнаті, де мене прийняла господиня — мадемуазель Фанні, молода дівчина, вдягнена простенько, але зі смаком парижанки. В неї була граціозна голівка, свіже личко, привітний вигляд: каштанове, гарно зачесане волосся, спускаючись двома круглими начосами на скроні, відтіняло блакитні, чисті, як кришталь, очі. Денне світло, пробиваючись крізь маленькі фіранки на вікнах, м'яко освітлювало її миле личко. Безліч покровених шматків полотна,

розкиданих навколо неї, свідчили про її професію, — вона шила білизну. Ця дівчина видавалася духом самотності.

Подаючи їй вексель, я сказав, що вранці не застав її.

— Але ж гроші були у воротарки, — сказала вона.

Я вдавав, ніби не чую.

— Ви, здається, рано виходите з дому?

— Я дуже рідко виходжу, та коли працюєш уночі, то треба ж іноді хоч провітритись.

Я глянув на неї. З першого погляду зрозумів усе. Це була дівчина, яку злидні примушували працювати, не розгинаючи спини; вона, мабуть, походила з якоїсь чесної фермерської родини, на обличчі в неї були веснянки, які бувають здебільшого у сільських дівчат. Від неї віяло доброчесністю. Я ніби опинився в атмосфері щирості і душевної чистоти, і мені навіть стало легше дихати. Бідна наївна дівчина! Вона в щось вірила: над її простеньким ліжком з фарбованого дерева висіло розп'яття, прикрашене двома гілочками буксусу. Я був майже зворушений. Мені хотілося запропонувати їй гроші в позичку всього по дванадцять процентів, щоб допомогти їй придбати якесь прибуткове діло.

"Але, — подумав я, — у неї, либонь, є який-небудь молодий кузен, що примусить її підписувати векселі і обере бідну дівчину".

І я пішов, приборкавши свої великодушні наміри, бо мені не раз доводилося спостерігати, що коли благодіяння не шкодить благодійникові, то воно вбиває облагодіяного. Коли ви ввійшли

до моєї кімнати, я думав саме про Фанні Мальво, — з неї вийшла б гарна жіночка, мати сім'ї. Я порівняв її чисте самотнє життя з життям тієї графині, що почала вже підписувати векселі, а незабаром скотиться в безодню гріхів на самісіньке дно.

Замислившись, він помовчав з хвилину, а я в цей час розглядав його.

— Ну, так от, — заговорив він знову, — що ви скажете — хіба погані в мене розваги? Хіба не цікаво забратися в найпотаємніші закутки людського серця? Хіба не цікаво пізнати життя інших людей і побачити його без прикрас? Яких тільки картин не набачишся! Тут і гидкі болячки, і невітшне горе, любовні пристрасті, злидні, що на них чигають води Сени, юнацькі насолоди, що ведуть на ешафот, регіт розпачу і розкішні бенкети. Сьогодні бачиш трагедію: бідолашний батько наклав руки на себе, бо не може більше прогородувати своїх дітей. Завтра дивишся комедію: молодий гульвіса пробує розіграти перед тобою класичну сценку з Діманшем, пристосувавши її до нашого часу. Ви, звісно, чули, як вихваляють красномовність найновіших проповідників; іноді я гаяв час, ходив їх слухати. їм щастило де в чому змінювати мої погляди, але поведінку — ніколи в світі! — як сказав хтось. Так от, ці добрі священики, ваші Мірабо, Верньо та інші — просто заїки порівняно з моїми повсякденними ораторами. Часто яка-небудь закохана дівчина, старий купець, що стоїть на порозі банкрутства, мати, коли хоче затаїти синову провину, маляр, що сидить без шматка хліба, вельможа, який втратив ласку і через брак грошей от-от позбудеться всього, що він здобув завдяки своїм тривалим зусиллям, усі ці люди іноді зворушують мене силою свого слова. Чудові актори! Але обдурити мене їм ніколи не щастило. Мій погляд як у господя бога, — я читаю в серцях. Від мене нічого не сховається. А хіба можуть у чомусь відмовити тому, в кого в руках мішок золота. Я досить багатий, щоб купити сумління тих, що керують міністрами, починаючи від

канцелярських служителів і закінчуючи їхніми коханками. Хіба це не влада? Я можу мати найвродливіших жінок і купувати найніжніші ласки. Хіба це не втіха? Влада і втіха — хіба не в цьому полягає суть усього нашого суспільного ладу? Таких, як я, в Парижі людей з десять; ми вершители вашої долі — тихенькі, нікому невідомі. А життя? Хіба це не машина, яку приводять у рух гроші? Знайте, що причини завжди переходять у наслідки: ніколи не вдасться відділити душу від тіла, дух від матерії. Золото — ось духовна суть усього теперішнього суспільства. Я і мої побратими, об'єднані однаковими інтересами, збираємося в певні дні тижня в кафе "Феміда" біля Нового мосту. Там ми відкриваємо один одному таємниці фінансового світу. Ніяке багатство не може нас обманути, — ми знаємо таємниці всіх знатних родин. У нас є щось подібне до "чорної книжки", куди ми занотовуємо найважливіші відомості про державний кредит, про банки, про торгівлю. Ми нібито біржові духівники, становимо ніби священний трибунал інквізиції, де аналізуємо дуже незначні на перший погляд вчинки багатих людей і завжди вгадуємо правильно. Один з нас стежить за судовим середовищем, другий — фінансовим, третій за вищим чиновництвом, четвертий — за торговим. Я наглядаю за матусиними синками з багатих родин, за художниками і акторами, світськими людьми, а також за картярами, — найцікавішою частиною паризького суспільства. Кожен оповідає нам таємниці свого сусіди. Обдурене кохання, ображений гонор — балакучі. Гріхи, розчарування, помста — найкращі агенти поліції. Як і я, мої побратими натішилися всім, усім переситились і люблять тепер тільки владу та гроші заради самого володіння владою та грошима.

— Ось тут, — сказав він, показуючи на свою холодну, з голими стінами кімнату, — найпалкіший коханець, що десь в іншому місці спалахнув би гнівом від натяку і витягнув би шпагу через дрібницю, благає мене, мов бога, молитовно склавши руки. Найгордовитіший купець, найчванливіша красуня,

найпихатіший військовий — тут усі благають зі слізьми люті або горя на очах. Сюди приходять благи і славетний художник, і письменник, чії імена житимуть у пам'яті прийдешніх поколінь. А отут, — додав він, прикладаючи руку до свого чола, — містяться терези, на яких зважуються спадщина й інтереси всього Парижа. Ну як, ви й тепер думаєте, що під цією холодною, байдужою машкарою, непорушність якої так часто вас дивувала, немає радощів? — сказав він, обернувши до мене своє бліде, наче відлите з срібла обличчя.

Я повернувся в свою кімнату зовсім приголомшений. Цей маленький сухорлявий дідок раптом виріс у моїх очах, став фантастичною постаттю, втіленням влади золота. Життя і люди викликали в мене в цю мить жах.

"Невже все вирішують гроші?" — питав я себе.

Пригадую, я довго не міг заснути. Бачив купи грошей навколо себе. Мої думки посіла прекрасна графиня. Щиро признаюсь, хоч мені й соромно, вона зовсім затьмарила образ Фанні Мальво, простого, чистого створіння, приреченого на працю і невідомість. Але вранці, крізь серпанок мого пробудження, ніжна Фанні постала переді мною в усій своїй вроді, і я вже думав тільки про неї...

— Чи не хочете випити склянку води з цукром? — спитала віконтеса, перепиняючи Дервіля.

— Залюбки, — відповів він.

— Проте я не розумію, яке стосунок до нас має вся ця історія, — мовила пані де Гранльє і задзеленчала дзвіночком.

— Сто чортів! — вигукнув Дервіль свою улюблену лайку. — Та я одразу розжену сон мадемуазель Каміли, коли скажу, що її щастя ще недавно залежало від батечка Гобсека. Але старий уже помер (на вісімдесят дев'ятому році). І пан де Ресто незабаром одержить чимале багатство. Як і чому — це потребує пояснень. Що ж до Фанні Мальво, то ви її знаєте: це моя дружина.

— Бідолаха, — зауважила віконтеса, — ви з властивою вам щирістю, либонь, призналися б у цьому й перед більшим товариством.

— Я ладен крикнути про це всьому світові, — відповів адвокат.

— Ось солодка вода. Пийте, пийте, мій славний Дервілю. Ви ніколи нічого не досягнете, зате будете найщасливішим і найкращим серед людей.

— Я вас покинув на вулиці Ельдера, у якоїсь графині, — промовив, підводячи голову, брат віконтеси, що трохи був задрімав. — Що ви там робили?

— Через кілька день після моєї розмови зі старим голандцем я захистив дисертацію, — вів далі Дервіль. — Я дістав ступінь ліценціата юридичних наук, а потім і звання адвоката. Старий скнара почав ставитися до мене ще довірливіше. Він навіть радився зі мною щодо різних своїх ризикованих афер, у які він встрявав, зібравши точні відомості, хоча навіть не дуже досвідчений ділок вважав би їх за небезпечні. Цей чоловік, на якого ніхто не міг вплинути, вислухував мої поради з певною пошаною. Правда, він завжди вміло користувався ними. Та ось, попрацювавши три роки в конторі, я дістав посаду старшого клерка і переїхав з вулиці де

Гре, бо мій патрон, крім ста п'ятдесяти франків на місяць, давав мені ще харчі й квартиру. Це був щасливий день! Коли я прощався з лихварем він не виявив ні почуття дружби, ні невдоволення, не запрошував мене заходити до нього; він тільки так на мене глянув, що можна було подумати, ніби лихвар володіє даром ясновидіння. Через тиждень старий сам прийшов до мене, приніс одну досить складну справу про відчуження майна; відтоді почав знову безплатно користатися моїми порадами, причому так невимушено, мовби платив мені за них. Наприкінці другого, 1818-1819 року мій патрон, страшенний гульвіса і марнотратник, опинився у великій скруті і змушений був продати свою контору. Хоч тоді патент адвоката й не коштував так неймовірно дорого, як тепер, мій патрон заправив за свою контору чималі гроші — сто п'ятдесят тисяч франків. Якби діяльній, освіченій, розумній людині довірили таку суму на купівлю цієї контори, вона могла б жити пристойно, платити проценти за позику і за десять років розквитатися з боргом. Однак у мене, сьомої дитини дрібного нуайонського буржуа, не було ні гроша. Та й знав я тільки одного капіталіста — батечка Гобсека. Честолюбна думка і якийсь промінь надії надали мені відваги звернутися до нього. І от одного вечора я повільно попрямував на вулицю де Гре. Серце в мене сильно калатало, коли я постукав у двері похмурого будинку. Мені згадалося все, що я чув од старого скнари ще тоді, коли навіть уявлення не мав, які жорстокі муки крають серце людей, що переступали цей поріг. Тепер, як і вони, я йшов до нього просити.

"Але ні, — сказав я собі, — чесна людина повинна скрізь триматися з гідністю. Принижуватися через гроші не варто. Покажу себе таким самим розсудливим, як і він".

Після того як я виїхав, батечко Гобсек найняв мою кімнату, щоб спекатися сусідів, і велів у своїх дверях зробити маленьке

заґратоване віконце; він одчинив двері тільки після того, як розгледів мене у віконце.

— Ну, то що, — своїм пискливим голосом звернувся старий до мене, — ваш патрон продав свою контору?

— Звідки ви знаєте про це? Він про це ще нікому не казав, окрім мене.

Губи в старого зібралися по куточках складками, мов завіски, і цю німу посмішку супроводив холодний погляд.

— Якби цього не трапилось, я не бачив би вас у себе, — додав він сухо і замовк.

Я стояв спантеличений...

— Послухайте мене, батечку Гобсеку, — почав, намагаючись говорити якнайспокійніше, хоч безстрасний погляд старого, що не зводив з мене прозорих блискучих очей, бентежив мене.

Він зробив жест, що означав: "Кажіть",

— Я знаю, що вас дуже важко зворушити. Отож не марнуватиму своєї красномовності, силкуючись змалювати становище бідного клерка, який покладає надію тільки на вас, бо в усьому світі немає, крім вашого, іншого серця, котре може його зрозуміти. Але облишмо серця; діло роблять по-діловому, а не як у романах з сентиментальними дурницями. Річ ось у чім. Контора дає моему патрону щороку двадцять тисяч франків прибутку; але я певен, що мені вона даватиме сорок тисяч. Він хоче її продати за п'ятдесят тисяч екю. Я відчуваю: тут, — сказав я, ударивши себе по лобі, — дещо є, і коли б ви

згодилися позичити мені суму, потрібну на купівлю контори, я за десять років сплатив би вам борг.

— Оце називається говорити по-діловому, — відповів Гобсек, потискаючи мені руку. — Відколи я веду діла, — сказав він, — ніхто не пояснював мені так ясно причин своїх відвідин. А які гарантії? — спитав, змірявши мене поглядом з голови до ніг. — Ніяких, — відповів сам собі, трохи помовчавши. — Скільки вам років?

— Через десять день мине двадцять п'ять, — відповів я. — Інакше я не міг би укласти угоди.

— Правильно.

— Ну, то як же?

— Це можливо.

— Правда? Тоді треба це робити швидше, інакше можуть знайтись інші покупці.

— Принесіть мені завтра вранці ваше свідоцтво про народження, і ми поговоримо про ваше діло. Я подумаю.

Другого дня, о восьмій годині ранку, я був у старого. Він узяв документ, надів окуляри, покашляв, сплюнув, загорнувся в свій чорний халат і прочитав виписку з актів громадянського стану від першого до останнього слова. Потім подивився на нього з одного боку, з другого, глянув на мене, знову покашляв, засувався на стільці і сказав:

— Це діло можна облагодити, Я весь затремтів.

— Я беру за кредит по-різному, — почав він знов. —
Найменше п'ятдесят процентів, сто, двісті, а то й п'ятсот.

Почувши це, я зблід.

— Ну, а з вас заради нашого знайомства я візьму тільки
дванадцять з половиною процентів на... — Він зам'явся. — Ну,
добре, я задовольнюсь тринадцятьма процентами на рік. Це
вам підходить?

— Так, — відповів я.

— Глядіть. Якщо це для вас забагато, захищайтеся, Гроцію
(він інколи жартома називав мене Гроцієм). Вимагаючи від вас
тринадцять процентів, я роблю своє діло. А ви прикиньте, чи
зможете їх платити. Я не люблю людей, які одразу на все
згоджуються. Може, це забагато?

— Ні, — відповів я, — я виплачу, мені тільки доведеться
трохи більше працювати.

— Ще б пак, — промовив він, кидаючи на мене скося
лукавий погляд. — Ваші клієнти заплатять.

— Ні, до біса! — вигукнув я. — Я сам заплачу. Я радше дам
руку собі відрубати, ніж обдиратиму людей.

— Годі-бо вам, — сказав Гобсек.

— Але ж гонорар платять за таксою, — відказав я.

— На деякі справи, наприклад, на полюбовні угоди,
відстрочення виплат, примирення — такси немає, — заперечив

він. — Отже, в цих випадках ви можете, правити по дві, по три тисячі франків, навіть по шість тисяч, залежно від того, наскільки важлива справа, та ще за свої поради, поїздки, складання проектів угод, доповідних записок, за балаканину в суді. Треба тільки вміти знаходити такі справи. А я вас рекомендуватиму як дуже досвідченого і тямущого адвоката і посылатиму вам стільки клієнтів, що адвокатська братія лусне від заздрості. Мої колеги, Вербруст, Пальма і Жігонне, доручатимуть вам вести свої справи про відчуження земельних ділянок — у них таких справ хоч греблю гати. Отже, ви матимете дві клієнттури: одна перейде у спадок від вашого патрона, а другу дам я. Либонь, з вас треба було б узяти по п'ятнадцять процентів за мої сто п'ятдесят тисяч франків.

— Добре, але не більше, — сказав я з рішучістю людини, що більше нічим не поступиться, Гобсек полагіднішав і, здавалось, був задоволений з мене.

— За контору я сам заплачу вашому патрону, — сказав він.
— Я добиватимуся солідної скидки і з ціни, і з застави.

— О, щодо гарантій — усе що завгодно. А ви мені дасте після цього п'ятнадцять векселів, кожен на десять тисяч франків з умовою, що це подвійне зобов'язання буде засвідчене...

— Е, ні! — вигукнув Гобсек, перепиняючи мене. — Чому ви хочете, щоб я вам більше довіряв, ніж ви мені?

Я промовчав.

— І, крім того, — говорив він далі добродушним тоном, — ви вестимете мої справи, поки я живу, не вимагаючи гонорару. Добре?

— Гаразд, якщо тільки вони не потребуватимуть моїх витрат.

— Правильно, — сказав він. — Ага, от що, — додав старий, і обличчя його стало незвично ласкаве. — Ви мені дозволите приходити до вас?

— Завжди буду радий вас бачити.

— Так, але вранці це буде досить важко. У вас свої справи, а в мене — свої.

— Приходьте ввечері.

— О ні, — жваво заперечив він. — Вам треба бувати в товаристві, зустрічатись зі своїми клієнтами. А в мене свої друзі, ми буваємо увечері в кафе.

"У нього друзі! Невже?" — подумав я і сказав:

— Ну, добре. То, може, зустрічатимемося за обідом?

— Чудово! — погодився Гобсек. — Після біржі, о п'ятій годині. Домовимося так: я приходитиму до вас щосереди і щосуботи. Ми говоритимемо про свої справи, як друзі. Хо-хо! Я іноді буваю веселий. Ви частуватимете мене крильцем куріпки, склянкою шампанського, і ми з вами балакатимемо. Я знаю багато історій, які вже тепер можна розказати і які навчать вас багато чого: ви пізнаєте людей, а надто — жінок.

— Гаразд! Куріпка і склянка шампанського.

— Тільки не тринькайте грошей, бо втратите моє довір'я. Не живіть на широку ногу. Найміть одну-єдину стару служницю — ото й усе. Я навідуватимусь до вас, щоб знати, як ваше здоров'я. Я ж вкладаю у вас цілий капітал! Хе-хе! Я повинен бути в курсі ваших справ. Отже, приходьте сьогодні ввечері зі своїм патроном.

— Може, це нескромне запитання, але скажіть мені, будь ласка, — звернувся я до старого, коли він про вів мене до порога, — навіщо вам знадобилася моя метрика?

Жан-Естер ван Гобсек знизав плечима і, лукаво всміхаючись, відповів:

— Яка нерозумна ця молодь! Знайте ж, пане адвокате, — бо вам це треба знати, щоб не вскочити в халепу, — до тридцяти років чесність і талант ще можуть бути свого роду заставою для позички. Коли ж людині перескочило за цей вік, покладатися на неї вже не можна.

І він зачинив за мною двері.

Через три місяці я став повіреним. А незабаром, пані, мені пощастило виграти справу про повернення вам вашого майна. Цей успіх зробив мене відомим. Незважаючи на величезні проценти, що я мусив платити Гобсекові, я через п'ять років уже розквитався з боргом. Я одружився з Фанні Мальво, яку щиро покохав. Схожість нашої долі, праця та успіхи ще більше зміцнили наше почуття. Помер її дядько, розбагатілий фермер, лишивши їй у спадщину сімдесят тисяч франків, і це дало мені змогу розплатитися з Гобсеком. Відтоді моє життя стало суцільним щастям та благоденством. Але годі про себе. Немає нічого нуднішого за щасливу людину. Вернімось до героїв моєї історії. Через рік після того, як я купив контору, мене майже

силоміць затагнули на холостяцький обід. Його давав, програвши заклад, один з моїх приятелів молодому джентльмену, який тоді був дуже відомий у вищому світі. Пан де Трай — цвіт тодішнього дендизму, мав величезний успіх...

— Та й тепер ще має, — сказав граф де Борн, не зупиняючи повіреного. — Ніхто так не носить фрак, ніхто краще від нього не править цугом. А як Максим грає в карти, їсть і п'є! Таких витончених манер не побачиш у цілому світі. Він знається на конях, на капелюхах, на картинах. Усі жінки до нестями закохані в нього. Він за рік проциндрює тисяч сто, хоч ніхто не знає, щоб у нього був маєток чи якась рента. Це тип мандрівного лицаря нашого часу, а мандрує він по салонах, будуарах, бульварах, це свого роду амфібія, бо в його вдачі чоловічих рис стільки ж, скільки й жіночих. Граф Максим де Трай — істота чудна, здатна на все і ні на що, його бояться і зневажають, він знає все і не тямить нічого, однаково може вчинити благодіяння і злочин. Він то підлий, то благородний бретер, більше закаляний у болото, ніж заплямований кров'ю; людина, яку може мучити клопіт, але не сумління, яку більше цікавлять відчуття, ніж думки, зовні — душа запальна, а насправді холодна, як лід; — блискуча ланка, що може об'єднати каторжників і людей вищого світу. Розум у Максима де Трай неабиякий. З таких людей іноді виходять Мірабо, Пітті, Ришельє, але частіше графи де Горни, Фук'є-Тенвілі і Коньяри.

— Так от, — знову почав Дервіль, уважно вислухавши брата віконтеси, — я багато чув про цю людину від бідного старого Горію, одного з моїх клієнтів, і ухилявся від небезпечної честі познайомитися з ним, коли зустрічався в товаристві. Та мій приятель так настійливо просив бути в нього на обіді, що я не міг відмовитись, не накликавши на себе лихої слави святенника. Вам, пані, важко було б уявити, що таке холостяцький обід. Це пишнота і вишуканість, розкіш скнари, який через чванливість став на один день щедрим. Увійдеш і очей не відведеш, такий

лад панує на столі. Білосніжна мережана скатерть, виблискує срібло, кришталь. Одне слово, життя там у повному цвітінні. Молоді люди чарівні, усміхаються, розмовляють тихенько і скидаються на наречених під вінцем — усе невинне навколо них. А через дві години... На столі, мов на полі бою після битви; скрізь побиті келихи, зібгані, зім'яті серветки, недоїдки, на які гидко дивитися; потім починаються крики, від яких голова розвалюється, блазнівські тости, перехресний вогонь епіграм і непристойних жартів, почервонілі обличчя, порожні палаючі очі, груба відвертість душевних зізнань. Зчиняється пекельний гармидер: одні б'ють пляшки, інші співають пісень; сваряться, цілуються або б'ються. У повітрі такий огидний чад, змішаний із сотні запахів, і такий рев, наче сто голосів кричать разом. Ніхто вже не помічає, що він їсть, що п'є, що каже. Одні похмуро мовчать, інші без угаву галасують; той несамовито весь час повторює одне слово, розмірено гуде дзвін; а той пробує командувати всім цим шарварком, а найдосвідченіший пропонує поїхати в кубла. Якби сюди ввійшов хтось тверезий, то подумав би, що попав на вакханалію. І от у цьому гармидері де Трай спробував домогтися моєї прихильності до нього. Я ще дещо метикував і був насторожі. Щодо нього, то він, хоч і прикинувся зовсім п'яним, хоча був цілком тверезий і думав тільки про свої справи. Не знаю, як це сталося, але він таки причарував мене і, виходячи о дев'ятій годині вечора з вітальні Грін'їона, я пообіцяв, що завтра вранці відвезу його до нашого батечка Гобсека. Слово "честь", "доброчинність", "графиня", "порядна жінка", "нещастя", "розпач" мов чари перепліталися в його вишуканій мові. Коли я наступного ранку прокинувся і хотів пригадати, що я робив напередодні, мені дуже важко було дати лад своїм думкам. Нарешті я згадав, що доньці одного з моїх клієнтів загрожує небезпека втратити своє чесне ім'я, пошану і любов чоловіка, якщо їй не пощастить до полудня добути п'ятдесят тисяч франків. Тут були і картярські борги, і рахунки стельмаха, і гроші, витрачені не знати на що. Мій чарівний співрозмовник запевняв мене, що ця дама досить багата і,

заощаджуючи, протягом кількох років відновить своє багатство. І тільки тепер я почав розуміти причину настирливості мого приятеля. Признаюсь собі на сором — мені й на думку не спадало, що сам Гобсек був зацікавлений у тому, щоб примиритися з цим денді. Тільки-но я встав, до мене ввійшов пан Де Трай.

— Графе, — сказав я йому після того, як ми обмінялися звичайними привітаннями, — не розумію, навіщо вам треба, щоб я привів вас до Гобсека, — адже він найчемніший і найлагідніший з усіх лихварів. Він вам позичить грошей, якщо в нього є, або, певніше, якщо ви дасте йому надійні гарантії.

— Пане Дервілю, — відповів де Трай, — у мене й гадки немає примушувати вас зробити мені цю послугу, хоч учора ви мені й пообіцяли.

"Сто чортів! — вигукнув я в думці. — Невже я дозволю цьому чоловікові думати, що я не вмію дотримувати свого слова?"

— Я вчора вже мав честь вам сказати, що дуже невчасно посварився з батечком Гобсеком, — зауважив граф. — Адже в усьому Парижі, крім нього, не знайдеш фінансиста, який наприкінці місяця, коли ще не підведено баланс, може вмить відвалити сотню тисяч франків. Отож я і просив вас помирити мене з ним. Але не будемо більше говорити про це...

І пан де Трай, глянувши на мене з чемно-образливою усмішкою, зібрався йти.

— Добре, я поїду з вами до нього, — сказав я. Коли ми приїхали на вулицю де Гре, денді почав озиратися навколо так пильно й занепокоєно, що я був вражений. Його обличчя то полотноло, то червоніло, то жовкло; коли він побачив двері

дому, де жив Гобсек, піт зросив йому чоло. Ми саме сходили з кабриолета, як на вулицю де Гре з-за рогу завернув фіакр. Соколиний зір де Трая одразу розглядив у глибині карети жінку. Вираз майже дикої радості осяяв його обличчя. Він гукнув якогось хлопчика, що проходив поруч, і дав йому потримати свого коня. Ми ввійшли до старого дисконтера.

— Пане Гобсеку, — звернувся я до нього, — я привів до вас одного з найкращих моїх друзів. (Довіряю йому стільки ж, як і чортові, — шепнув я старому на вухо). Сподіваюся, що, знаючи мене, ви йому повернете свою ласку (за звичайні проценти) і визволите його зі скрутного становища (якщо це для вас вигідне діло).

Пан де Трай вклонився лихвареві, сів і, приготувавшись слухати, прибрав улесливу позу, граціозна догідливість якої будь-кого підкупила б; але мій Гобсек сидів у кріслі перед каміном нерухомо, як завжди, байдужий. Він скидався на статую Вольтера у перистилі Французької комедії, освітлену вечірніми вогнями. Замість привітання він ледь підняв потертий картуз, що прикривав йому голову, і смужка голого черепа, жовтого, як мармур, майнувши, ще більше підкреслила цю схожість.

— У мене є гроші тільки для моїх постійних клієнтів, — сказав він.

— Ви, отже, дуже розгнівались на мене за те, що я пішов розорятися до інших, а не до вас? — відповів, сміючись, граф.

— Розорятися? — іронічно повторив Гобсек.

— Ви хочете сказати, що не можна розорити людяну, в якій нічого немає? Ану, спробуйте знайти в Парижі людину з таким

капіталом, як у мене, — вигукнув дженджик і, вставши, повернувся на каблуках. У цій блазенській вихватці було щось серйозне, але вона не розворушила Гобсека. — Хіба я не близький друг Ронкеролів, де Марсе, Франкессіні, обох Ванденесів, Ажуда-Пінто, одне слово, всіх наймодніших у Парижі молодих людей? Я незмінний партнер у картярській грі одного відомого вам принца і посла. У мене є прибутки в Лондоні, в Карлсбаді, в Бадені, в Баті. Хіба це не блискуче ремесло?

— Правда.

— Ви робите з мене губку, хай вам чорт! Примушуєте мене вбирати в себе гроші світського товариства, а в скрутну для мене мить, як губку, вичавлюєте. Але глядіть, з вами станеться те саме. Смерть і вас вичавить, як губку.

— Можливо.

— Якби не було марнотратників, що б ви робили? Ми один для одного конче потрібні, ми невіддільні, як душа і тіло.

— Правильно.

— Отже, вашу руку, батечку Гобсеку! Будьте великодушні, якщо все це правда, правильно і можливо.

— Ви прийшли до мене, — холодно відповів лихвар, — бо Жірар, Пальма, Вербруст і Жігонне ситі донесхочу вашими векселями і всім їх нав'язують, хоч вони завдають п'ятдесят процентів збитку. Однак мої колеги заплатили, мабуть, тільки половину їх вартості, виходить, ці векселі не варті й двадцяти п'яти процентів. Ні, уклінно дякую! Хіба я можу, дотримуючи правил пристойності, — казав Гобсек, — позичити хоч гріш

людині, що заборгувала триста тисяч франків і не має й шага за душею? Позавчора на балу у барона Нусінгена ви програли десять тисяч франків.

— Пане, — відповів граф, з винятковим зухвальством змірявши старого поглядом, — мої справи вас не обходять. У кого є строк, той нічого не винен.

— Правда.

— Мої векселі буде оплачено.

— Можливо.

— І зараз справа зводиться до того, чи дам я вам надійні гарантії на суму, яку я хочу у вас позичити.

— Правильно.

З вулиці долетів шум фіакра, що під'їжджав до будинку.

— Зараз я вам принесу дещо, і, думаю, ви будете задоволені, — заявив молодик.

— О сину мій! — вигукнув Гобсек, підводячись і потискаючи мені руку, як тільки граф зник за дверима. Якщо заклад у нього цінний, ти врятував мені життя. Адже я мало не вмер! Вербруст і Жігонне хотіли поглузувати з мене. А завдяки тобі я сам сьогодні ввечері посміюся з них.

У радості старого було щось страшне. Він уперше виявив свої почуття при мені. Хоч яка скороминуща була ця радість, але вона ніколи не зітреться з моєї пам'яті.

— Зробіть мені ласку, побудьте тут, — додав Гобсек. — Хоч я й озброєний і стріляю влучно, бо я колись полював на тигрів і доводилося мені на палубі битися не на життя, а на смерть в абордажній сутичці, але все-таки побоююсь цього елегантного дурисвіта.

Старий підійшов до письмового стола і сів у крісло. Обличчя йому стало блідим і спокійним.

— Так, так, — промовив він, повертаючись до мене. — Ви напевно побачите зараз ту красуню, про яку я вам колись розповідав. Я чую в коридорі кроки аристократичних ніжок.

І справді, молодий дженджик увійшов під руку з жінкою, в якій я одразу впізнав ту саму графиню, що колись ранком змалював Гобсек; то була одна а двох доньок старого Горіо.

Графиня зразу не помітила мене, бо я стояв у ніші вікна, повернувшись лицем до шибки. Входячи у вогку похмуру кімнату лихваря, вона кинула на Максима де Трай недовірливим оком. Жінка була така гарна, що, незважаючи на всі її гріхи, мені стало шкода її. Якась страшна туга гризла їй серце, і горде лице зі шляхетними рисами спотворював погано прихований біль. Цей дженджик став їй злим генієм. Я здивувався прозорливості Гобсека, що чотири роки тому вгадав долю цих двох людей з першого ж векселя.

"Ця потвора з ангельським обличчям, — подумав я, — панує над нею, певно, використовуючи її слабості — гонор, ревності, жадобу насолод, світський чад".

— Та й самі чесноти цієї жінки були для нього зброєю, — вигукнула віконтеса. — Він користувався з її відданості, умів розжалобити до сліз, викликати в ній властиву нашій статі

великодушність і, зловживаючи її ніжністю, надто дорого продавав їй злочинні втіхи.

— Зізнаюсь, — сказав Дервіль, не розуміючи знаків, які подавала йому пані де Гранльє, — я не оплакував долі цієї нещасної істоти, такої чарівної в очах світу і такої жахливої для того, хто читав у її серці; ні, я здригався від жаху, дивлячись на її молодого супутника, суцього вбивцю, хоча в нього було таке ясне чоло, такі свіжі уста, мила усмішка, сліпучо-білі зуби і ангельський вигляд. У цю мить вони обоє стояли перед своїм суддею, а той спостерігав їх таким поглядом, яким, певно, старий чернець-домініканець у шістнадцятому столітті спостерігав катування двох маврів у підземеллях святої інквізиції.

Пане, чи можна одержати за ці діаманти стільки, скільки вони коштують, але з правом викупити їх? — спитала вона тремтячим голосом, простягаючи Гобсекові футляр.

— Можна, пані, — відповів я, встрявши в розмову, і вийшов із віконної ніші.

Графиня зиркнула на мене, впізнала і, мимоволі здригнувшись, скинула на мене тим поглядом, що всіма мовами означає: "Мовчіть".

— У нас, у юристів, цю операцію, — вів я, — звать продажем з правом викупу, угода, що полягає в передачі рухомого або нерухомого майна на певний термін, після закінчення якого зазначена річ повертається власникові, коли він заплатить обумовлену суму.

Вона зітхнула з полегкістю. Граф Максим де Трай нахмурих брови, він зрозумів, що за такою угодою лихвар дасть за

діаманти менше, бо вартість їх нестійка. Гобсек, що досі сидів нерухомо, мовчки схопив лупу і почав роздивлятися діаманти. Якби я прожив ще сто років, я б усе одно ніколи не забув його обличчя в цю мить. Бліді щоки старого порожевіли, очі, в яких немов відбивався блискіт діамантів, палали надприродним вогнем. Він підвівся, підійшов до вікна, підносячи коштовності до свого беззубого рота, немов хотів їх проковтнути. Він щось нерозбірливо бурмотів, дістаючи зі скриньки то браслети, то сережки з підвісками, то намисто, діадери, повертаючи їх на світлі, щоб оцінити їхню чистоту, прозорість, шліфування. Він виймав коштовності зі скриньки, клав назад, знову виймав, крутив у руках, і вони мінилися вогнями. Цієї миті Гобсек був скоріше дитиною, ніж старим, або певніше — і дитиною, і старим водночас.

— Чудові діаманти! До революції вони коштували б триста тисяч франків. Якої чистої води! Оце справжні діаманти! Безперечно, з Індії — з Голконди або з Вісапура. Хіба ви знаєте їм ціну! Ні, ні, на весь Париж тільки Гобсек уміє їх оцінити. За Імперії треба було дати більше як двісті тисяч франків за такі окраси. — Він зробив зневажливий жест і додав: — Тепер ціна на діаманти весь час падає. Після укладення миру Бразилія закидає ними ринок, хоча вони і жовтуваті, не такі прозорі, як індійські. Та й жінки їх тепер надівають тільки на придворні бали. — Ви, пані, там буваєте?

І, сиплячи ці страшні слова, він з невимовною радістю один по одному роздивлявся діаманти.

— Без плямочки, — казав він. — А ось цяточка. Ось тріщинка. А цей — просто чудо.

Бліде лице Гобсека було осяяне блиском цих коштовностей, і я мимоволі порівнював його з тими старими зеленкуватими дзеркалами в провінціальних готелях, що

вбирають відблиски світла, не відбиваючи його, і надають мандрівникові, котрий наважується подивитися в них, вигляду людини, яка вмирає від апоплексичного удару.

— То як же? — спитав граф, поплескавши Гобсека по плечу.

Стара дитина здригнулася. Гобсек покинув свої цяцьки, поклав їх на письмовий стіл, сів у крісло і знову став лихварем, ввічливим, але холодним і жорстоким, як мармуровий стовп.

— Скільки вам треба?

— Сто тисяч франків на три роки, — відповів граф.

— Можна, — сказав Гобсек, виймаючи зі скриньки червоного дерева неоціненні щодо своєї точності терези. Він зважив діаманти, на око визначаючи (бог його знає як) вагу оправ. Під час цієї операції обличчя лихваря відбивало і радість, і прагнення побороти її. Графиня немов заціпеніла, поринувши в роздуми; мені здавалося, що вона раптом побачила всю глибину безодні, в яку падає. У цій жіночій душі ще були муки сумління, і, можливо, треба було зробити тільки одне зусилля — милосердно подати руку, щоб врятувати її. І я спробував це зробити.

— Це ваші діаманти, пані? — спитав я її голосно.

— Мої, — відповіла вона, гордовито скидаючи на мене оком.

— Пишіть угоду, базіко, — звернувся до мене Гобсек, підводячись і показуючи мені на своє місце у кріслі біля стола.

— Пані, певно, заміжня? — знову спитав я. Графиня нетерпляче кивнула головою.

— Я не складатиму акта, — заявив я.

— Але чому ж? — спитав Гобсек.

— Чому? — повторив я, відвівши старого до віконної ніші, і сказав йому пошепки:— Заміжня жінка в усьому залежить від свого чоловіка; угода буде недійсна, бо ви не зможете послатися на те, що не знали факту, зазначеного в самому акті. Отже, вам доведеться віддати діаманти, тому що в угоді буде зафіксовано їхню вагу, вартість і шліфування.

Гобсек перебив мене кивком голови і, повернувшись до двох злочинців, сказав:

— Він має рацію. Умови змінюються. Вісімдесят тисяч франків готівкою, а діаманти лишаться в мене, — додав він глухим і солодким голосом. — Щодо рухомого майна фактичне володіння означає володіння по праву.

— Але... — заперечив де Трай.

— Діло ваше, або беріть, або лишайте, — знов сказав Гобсек, віддаючи скриньку графині. — Я не хочу ризикувати.

— Ви зробили б краще, якби кинулися своєму чоловікові в ноги, — сказав я графині на вухо, нахилившись до неї.

Лихвар, певно, зрозумів мої слова з поруху губ і холодно глянув на мене.

Обличчя молодого чоловіка пополотніло. Графиня явно вагалась. Граф наблизився до неї і, хоч говорив він дуже тихо, я все ж почув:

— Прощайте, люба Анастасі, будьте щасливі. А я... завтра я вже позбудусь усіх турбот.

— Пане, — вигукнула молода жінка, звертаючись до Гобсека, — Я приймаю вашу пропозицію.

Отож-то! — відповів старий. — Трудненько ж добитися вашої згоди, моя красуне. — Він підписав банківський чек на п'ятдесят тисяч франків і подав його графу. — А тепер, — сказав він з усмішкою, схожою на вольтерівську, — на решту платіжної суми я дам вам на тридцять тисяч франків дуже надійні векселі. Це все одно, що золото в злитках. Граф де Трай тільки що мені сказав: "Мої векселі завжди буде сплачено", — додав Гобсек, подаючи графині підписані графом векселі, що їх напередодні опротестував один з товаришів Гобсека і, мабуть, продав йому за безцінь.

Максим де Трай вибухнув ревом, серед якого ясно пролунали слова: "Старий шахрай!"

Гобсек, і бровою не повівши, вийняв із картонного футляра два пістолети і спокійно мовив:

— Я ображений, я стрілятиму перший.

— Максиме, попросіть у пана Гобсека пробачення, — благально скрикнула графиня, вся тремтячи.

— Пане, я не мав наміру вас образити, — пробелькотів граф.

— Я це чудово знаю, — спокійно відповів Гобсек. — Ваш намір був тільки в тому, щоб не сплатити за своїми векселями.

Графиня підвелася, вклонилась і вийшла, певне, охоплена жахом. Де Трай мусив іти за нею, але, перш ніж вийти, сказав:

— Якщо ви, панове, прохопитесь хоч одним нескромним словом про все це, то проллється або ваша, або моя кров.

— Амінь, — відповів йому Гобсек, ховаючи пістолети. — Щоб пролити свою кров, треба її мати, мій любий, а в тебе в жилах замість крові — багнюка.

Коли двері зачинилися і обидва екіпажі від'їхали, Гобсек схопився з місця і, пританцьовуючи, закричав:

— Діаманти мої! Діаманти мої! Чудові діаманти! Які діаманти! І дешево дісталися! Ага, Вербрусте і Жігонне, ви хотіли обдурити старого батечка Гобсека. Я — ваш володар. Мені заплатили сповна! Якими дурнями вони сидітимуть сьогодні ввечері, коли я між двома партіями в доміно розкажу їм про це дільце!

Ця похмура радість, цей злобний тріумф дикуна, що заволодів кількома прозорими камінцями, — приголомшили мене. Я остовпів, онімів.

— Ага! Ти ще тут, мій хлопчику? — сказав він. — Ми сьогодні пообідаємо разом. Ми розважимося в тебе, адже в мене господарства немає, а всі ці ресторатори з їхніми підливами, соусами, винами можуть самого чорта отруїти.

Помітивши вираз мого обличчя, він ураз став знову холодно-байдужий.

Ви цього не зрозумієте, — сказав він, сідаючи біля каміна, на який він поставив на жаровні бляшану каструльку з

молоком. — Може, поснідаєте зі мною? — додав. — Тут, либонь, вистачить на двох.

Дякую, — відповів я. — Я снідаю тільки ополудні.

Цієї миті в коридорі почулись поспішні кроки.

Хтось спинився перед Гобсековими дверима і щосили загнукав. Лихвар подивився у віконце і відчинив двері. Ввійшов чоловік років тридцяти п'яти, що, певно, видався старому сумирним, хоч тільки-но люто тарабанив у двері.

Відвідувач, просто вдягнений, скидався на покійного герцога Рішельє. Це був чоловік графині, якого ви, певно, зустрічали в світі; у нього була, вибачте за порівняння, аристократична постава державних мужів, мешканців вашого передмістя.

— Пане, — сказав він, звертаючись до Гобсека, який знов став спокійним, — у вас тільки що була моя дружина?

— Можливо.

— Ви що ж, не розумієте мене?

— Я не маю честі знати вашу дружину, — відповів лихвар. — Сьогодні вранці в мене було багато людей: жінок, чоловіків, дівчат, схожих на юнаків, і юнаків, схожих на дівчат. І мені було б дуже важко...

— Облиште жарти, пане! Я кажу про жінку, що тільки-но вийшла від вас.

— Звідки я можу знати, що вона ваша дружина? — спитав лихвар. — Адже я ніколи не мав щастя вас бачити.

— Ви помиляєтесь, пане Гобсеку, — сказав граф з глибокою іронією. — Ми одного разу зустрілися з вами у спальні моєї дружини. Ви приходили одержувати гроші за підписаний нею вексель, за яким вона ніяких грошей не брала.

— Не моє діло дошукуватись, яким способом їй було сплачено цю суму, — відказав Гобсек, лукаво глянувши на графа. — Я його дисконтнував у одного з моїх товаришів. Крім того, пане, — казав далі лихвар спокійно, анітрохи не хвилюючись і підсипаючи кави у своє горнятко з молоком, — дозвольте вам зауважити, що я непевний у вашому праві читати мені нотації в моєму домі. Я досягнув повноліття ще в шістдесят першому році минулого століття.

— Пане, ви тільки що купили за безцінь діаманти, що не належать моїй дружині, — це фамільні коштовності.

— Не вважаю за потрібне втаємничувати вас у мої справи, але скажу вам графе: якщо графиня і взяла не спитавшись ваші діаманти, то вам треба було б попередити листовно всіх ювелірів, щоб вони не купували їх. Адже вона могла продати їх частинами.

— Пане, — вигукнув граф, — ви ж знаєте мою дружину!

— Правда.

— Як заміжня жінка, вона підвладна чоловікові.

— Можливо.

— Вона не мала права розпоряджатися цими діамантами.

— Правильно.

— Ну, то як же, пане?

— А так! Я знаю вашу дружину, вона підвладна своєму чоловікові, — цілком згоден; вона багатьом підвладна; але ваших діамантів я не знаю. Якщо графиня підписує векселі, то вона, певно, може провадити комерційні справи, купувати діаманти, брати їх для продажу. Таке буває.

— Прощайте, пане! — вигукнув блідий від гніву граф. — Є ще суд.

— Правильно.

— Оцей добродій, — додав граф, вказуючи на мене, — був свідком продажу.

— Можливо.

Граф рушив до дверей. Відчувши, що справа повернула на серйозне, я вирішив втрутитися і примирити супротивників.

— Графе, — сказав я, — ви маєте рацію, але й пан Гобсек не винен. Ви не можете віддати до суду покупця, не втягнувши в процес вашої дружини, а ганьба впаде не тільки на неї. Я адвокат і, як офіційна особа, та й просто порядна людина, мушу сказати вам, що діаманти, про які ви говорите, пан Гобсек купив у моїй присутності. Але, гадаю, ви зробили б неправильно, спробувавши скасувати угоду як незаконну, до того ж важко буде встановити, що продано саме ваші діаманти. Правда на вашому боці, але на суді ви зазнаєте невдачі. Пан Гобсек

чесний чоловік і не заперечуватиме, що купив діаманти дуже вигідно для себе, тим більше, що моє сумління і мій обов'язок велять мені підтвердити це. Але якщо ви почнете судову справу, то наслідки її будуть сумнівні. Раджу вам помиритися з паном Гобсеком. Адже він може довести на суді свою сумлінність, а вам однаково доведеться повернути йому гроші, які він заплатив за діаманти. Погодьтеся вважати їх у заставі з правом викупу через сім-вісім місяців, навіть через рік, одне слово, через час, що дасть вам можливість повернути суму, позичену графині, якщо, звичайно, ви не вирішите викупити діаманти ще сьогодні, давши надійні гарантії сплати.

Лихвар спокійнісінько мочив хліб у каву і цілком байдуже їв: але, почувши слово "примиритися", глянув на мене, мовби кажучи: "Молодець! Як спритно скористався з моєї науки". Я теж відповів йому поглядом, який він чудово зрозумів: "Справа дуже сумнівна, брудна, і мирова конче потрібна". Гобсек не міг від усього відмагатися, знаючи, що на суді я скажу правду. Граф подякував мені ласкавою усмішкою. Після довгого обговорення, під час якого Гобсек виявив таку спритність і зажерливість, що перевершив би учасників будь-якого дипломатичного конгресу, я склав акт, згідно з яким граф визнавав, що одержав від лихваря вісімдесят п'ять тисяч франків, включаючи проценти, а Гобсек зобов'язувався після сплати графом цієї суми повернути йому діаманти.

— Яке марнотратство! — розпачливо вигукнув чоловік графині, підписуючи акт. — Як перекинути міст через цю безодню?

— Пане, у вас багато дітей? — серйозно спитав Гобсек.

Це запитання примусило графа здригнутися, ніби лихвар, мов досвідчений лікар, відразу намацав болюче місце. Він нічого не відповів.

— Так, так, — пробурмотів Гобсек, зрозумівши болісне мовчання графа. — Я чудово знаю вашу історію. Ця жінка — демон, а ви, мабуть, і досі кохаєте її. Розумію! Вона навіть мене схвилювала. Може, ви хотіли б урятувати свій статок, зберегти його для одного або двох своїх дітей. Тоді кидайтесь у вир світських утіх, грайте в карти, розтринькуйте гроші і частіше приходьте до Гобсека. У світських колах називатимуть мене жидом, ефіопом, лихварем, розбійником, казатимуть, що я розорив вас. Дарма! За образу кривдник дорого заплатить. Ніхто так не стріляє з пістолета і не володіє шпагою, як ваш покірний слуга. Це всі знають. А ще раджу вам, якщо зможете, знайдіть друга, якому ви могли б фіктивно продати своє майно. Це у вас, юристів, якщо не помиляюсь, називається фідейкоміс? — спитав він, обернувшись до мене.

Граф, здавалось, цілком був захоплений своїми думками і, покидаючи нас, сказав:

— Гроші ви одержите завтра. Приготуйте діаманти.

— По-моєму, він дурень, як усі ваші чесні люди, — зневажливо мовив Гобсек, коли граф пішов.

— Скажіть краще — як люди, охоплені пристрастю.

— За складання акта хай вам заплатить граф, — сказав він, коли я прощався з ним.

Через кілька день після цієї сцени, що відкрила мені жахливі таємниці світської жінки, якось уранці до мене в кабінет увійшов граф.

— Пане, — звернувся він, — я прийшов до вас порадитися в дуже важливій справі. Вважаю за свій обов'язок заявити, що я

вам цілком довіряю і маю надію довести це на ділі. Ваша поведінка на процесах пані де Гранльє понад усяку похвалу. (От бачите, пані, — сказав адвокат, звертаючись до віконтеси, — скільки разів мене винагороджено за незначну послугу, яку я зробив вам...).

Я шанобливо вклонився і відповів, що тільки виконав обов'язок чесної людини.

— Так ось, пане. Я зібрав чимало відомостей про того дивного чоловіка, якому ви маєте завдячувати своїм становищем. — сказав граф. — З усього того, що я знаю, ясно, що цей Гобсек — філософ із школи циніків. Якої ви думки про його чесність?

— Графе, — відповів я, — Гобсек — мій благодійник... За п'ятнадцять процентів, — додав я, сміючись. — Але його скнарість усе ж не дає мені права розкрити його справжнє обличчя незнайомій людині.

— Кажіть, пане. Ваша відвертість не може пошкодити ні Гобсекові, ні вам. Я й не сподівався побачити ангела в особі лихваря.

— Батечко Гобсек, — сказав я, — наскрізь перейнятий одним принципом, що керує всіма його вчинками. За тим принципом, гроші — це товар, який можна зі спокійним сумлінням продавати дорого або дешево, залежно від обставин. Лихвар, що править великі проценти за свої гроші, на його думку, така ж людина, як і кожен, хто бере участь у прибуткових справах та спекуляціях. І якщо відкинути його фінансові принципи та філософські погляди на людську природу, якими він виправдовує свою лихварську хватку, то, я певен, поза цими справами він найделікатніша й найчесніша

людина в усьому Парижі. В ньому живуть двоє: скнара і філософ, істота підла і висока. Якби я вмер, лишаючи сиріт, Гобсек став би їм опікуном. Ось, пане, яким я уявляю собі Гобсека з власного мого досвіду. Я нічого не знаю про його минуле життя. Може, він був корсаром, може, об'їздив увесь світ, торгуючи діамантами чи людьми, жінками чи державними таємницями, але присягаюсь, що жодна людська душа у світі не знала таких жорстоких випробувань і так не загартувалась, як він. Того дня, коли я приніс йому свій борг і остаточно розплатився з ним, я спитав його не без певної ораторської остороги, що спонукало, його брати з мене такі величезні проценти і чому він, бажаючи допомогти мені, своєму другові, не дозволив собі зробити цю послугу безкорисливо. "Сину мій, я тебе звільнив від вдячності, давши тобі право вважати, що ти мені нічого не винен. Тому ми з тобою найкращі друзі у світі". Ця відповідь, пане, дасть вам краще уявлення про цю людину, ніж будь-які слова.

— Мій намір остаточний, — сказав граф. — Приготуйте потрібні акти, щоб передати Гобсекові право власності на моє майно. Тільки вам, пане, я можу довірити скласти контррозписку, де він засвідчить, що продаж цей фіктивний і все моє майно, яким він порядкуватиме за своїм розсудом, зобов'яжеться повернути моєму старшому синові, коли той дійде повноліття. Тепер, пане, я мушу вам сказати от що: я боюсь тримати цей цінний документ у себе. Мій син так прив'язаний до матері, що я і йому не довіряю розписки. Я прошу вас зберігати документ у себе. Якщо Гобсек помре, він призначить вас спадкоємцем мого майна. Отже, все передбачено. — Граф замовк — він був дуже схвильований. — Вибачте, будь ласка, за турботи, — знов заговорив він, — але я так страждаю, та й моє здоров'я викликає в мене побоювання. Недавні прикрощі завдали мені жорстокого удару, і рішучі заходи, яких я вживаю, просто конче потрібні.

— Пане , — відповів я, — насамперед дозвольте подякувати вам за довір'я. Але щоб виправдати його, я повинен зауважити, що цими заходами ви цілком позбавляєте спадщини своїх... інших дітей, які теж носять ваше прізвище. Нехай це тільки діти колись любимої, а тепер недостойної жінки, проте вони мають право на певну забезпеченість. Я заявляю вам, що не зможу взяти на себе почесного обов'язку, який ви хочете покласти на мене, якщо не буде визначено і їхню частку.

Почувши ці слова, граф увесь затремтів. На очах йому виступили сльози, і він, міцно потиснувши мені руку, сказав:

— Я й досі не знав вас по-справжньому. Ви і втішили мене і засмутили. Так, треба визначити частку цих дітей у першому ж пункті контррозписки.

Я провів його до дверей своєї контори, і мені здалося, що обличчя його проясніло від почуття задоволення, яке викликав цей справедливий вчинок. От, Каміло, як молоді жінки падають у безодню. Іноді досить кадрилі на балу, романсу, проспіваного біля рояля, прогулянки за місто, щоб накликати страшне лихо. Назустріч йому йдуть самі, послухавшись самовпевненого голосу марнославства, гордості, повіривши чийсь усмішці, необачно піддавшись легковажності, властивій молодості. Ганьба, муки сумління та злидні — ось ті три фурії, в чиї руки неминуче попадають жінки, як тільки переступлять певні межі...

— Бідна Каміла страшенно хоче спати, — сказала віконтеса, перепиняючи Дервіля. — Іди, моя доню, іди спати. Тобі не треба знати про всі ці страхіття, ти й так лишишся чистою й добродібною.

Каміла де Гранлье зрозуміла матір і пішла.

— Ви трохи далеко зайшли, любий Дервілю, — сказала графиня. — Повірений — це все ж таки не мати і не проповідник.

— Але газети у тисячу разів більше...

— Бідний Дервілю! — здивовано мовила віконтеса. — Я вас не пізнаю. Невже ви гадаєте, що моя донька читає газети? Розповідайте далі, — додала вона, трохи помовчавши.

Минуло три місяці після затвердження акта продажу, за яким майно графа перейшло до Гобсека...

— Ви можете називати його графом де Ресто, раз моєї дочки тут уже немає, — сказала віконтеса.

— Добре, — погодився повірений. — Минуло чимало часу після цієї угоди, а я все ще не одержав контррозписки, що мала зберігатися в мене. У Парижі повірених так захоплює потік життя, що вони не можуть надавати справам своїх клієнтів більше уваги, ніж ті самі, — за окремими винятками, які ми вміємо робити. Проте одного разу, коли лихвар обідав у мене, я спитав його, підводячись з-за столу, чи не знає він, чому нічого більше не чути про пана де Ресто.

— На це є поважні причини, — відповів той. — Граф при смерті. Це одна з тих ніжних натур, що не вміють побороти горе, і воно вбиває їх. Життя — це складне, важке ремесло, і треба докласти зусиль, щоб навчитися жити. Коли людина пізнає життя, зазнавши його прикрощів, її нерви загартуються, зміцніють, і вона здатна керувати своїми почуттями. Тоді нерви її стають немовби сталевими пружинами, що гнуться, а не ламаються. А коли ще й травлення добре, то така загартована

людина може прожити стільки ж років, як і знамениті ліванські кедри.

— Невже граф умре? — спитав я.

— Можливо, — відповів Гобсек. — Його спадщина — ласий шматок для вас.

Я глянув на свого гостя і, щоб зрозуміти його до кінця, спитав:

— Скажіть мені, будь ласка, чому з усіх людей тільки граф і я викликали вашу прихильність?

— Бо ви єдині, що довірилися мені без хитрощів, — відповів лихвар.

Хоч ця відповідь і переконувала мене, що Гобсек не зловживе своїм становищем, якщо навіть контррозписка пропаде, все ж я вирішив побачитися з графом. Я послався на якісь справи, і ми разом вийшли. Я швидко приїхав на вулицю Ельдера. Мене провели у вітальню, де графиня бавилася з дітьми. Коли їй доповіли про мене, вона схопилася з місця, пішла назустріч і знову мовчки сіла, вказавши рукою на вільне крісло біля каміна. І відразу ніби прикрила своє обличчя тією непрозірною маскою, під якою світські жінки так добре вміють ховати свої почуття. Від горя врода її поблякла, але гарні риси обличчя не змінилися і свідчили про його колишню чарівність.

У мене дуже важлива справа до графа. Я хотів би поговорити з ним...

— Якщо це вам вдасться, ви будете щасливішим за мене, — відповіла вона, перепиняючи мене. — Пан де Ресто не хоче

нікого бачити, він насилу терпить візити лікаря і відмовляється од усіх послуг, навіть від моїх. У хворих такі чудні примхи! Вони, як діти, самі не знають, чого хочуть.

— А може, навпаки, — вони, як діти, чудово знають, чого хочуть.

Графиня почервоніла. Я майже каявся, що дозволив собі цю репліку в стилі Гобсека, і квапливо змінив тему розмови.

— Але хіба можна лишати хворого увесь час самого? — спитав я.

— Коло нього старший син, — відповіла вона. Хоч як пильно я дивився на графиню, на цей раз вона не почервоніла, і мені здалося, що вона поклала собі не дати мені проникнути у свої таємниці.

— Зрозумійте, пані, я прийшов сюди не з цікавості. Мене привели надзвичайно важливі інтереси...

Я прикусив губу, відчуваючи, що пішов неправильним шляхом.

І справді, графиня зараз же скористалася з моєї необачності.

Мої інтереси аж ніяк не розходяться з інтересами мого чоловіка, пане, — сказала вона. — Ніщо не заважає вам звернутися до мене.

— Справа, в якій я прийшов, стосується тільки графа, — твердо відповів я.

— Я звелю повідомити його про ваше бажання поговорити з ним.

Однак ввічливий тон і люб'язний вигляд, з яким вона вимовила цю фразу, не обдурили мене; я здогадався, що графиня нізащо не пустить мене до свого чоловіка.

Ми ще трохи побалакали з нею про всяку всячину, я весь час спостерігав її. Але, як і всі жінки, що виробили собі певний план дій, вона зуміла затаїти його дуже спритно, що свідчить про найвищу ступінь жіночої віроломності. Наважуюсь сказати, що я всього чекав від неї, навіть злочину, бо бачив, що вона знає своє майбутнє, — про це свідчили кожен її жест, погляд, манера триматися, навіть інтонації її голосу. Я попрощався і пішов...

Тепер я вам розповім про події, що завершують цю драму, а також про ті обставини, про які я довідався згодом, і про ті подробиці, що їх передбачав проникливий Гобсек та і я сам.

Відколи граф де Ресто для людського ока поринув у вихор утіх, немов бажаючи розтринькати свій статок, між подружжям відбувалися сцени, які лишались таємницею для всіх; вони дали можливість графові ще більше зневажати свою дружину. А коли він занедужав і зліг, його сповнила огида до графині і двох її останніх дітей; він заборонив їм входити у свою кімнату, а коли вони спробували порушити цю заборону, їхня неслухняність викликала такі небезпечні для його життя припадки, що лікар благав графиню не порушувати наказ чоловіка. Пані де Ресто бачила, як увесь статок — землі, родинне майно і навіть особняк, у якому вона жила, — поступово переходить до рук Гобсека, що, немов казкова химера, пожирав її багатство, і, певно, зрозуміла наміри свого чоловіка. Пан де Трай, рятуючись від кредиторів, що дуже вже напосідали на нього, подорожував тоді в Англії. Тільки він міг розкрити графині очі на ті таємні

запобіжні заходи, які з намови Гобсека вжив граф проти неї. Кажуть, що вона довго відмовлялась дати свій підпис, потрібний за нашими законами, щоб ствердити продаж майна. Але граф усе ж домігся свого. Графиня гадала, що її чоловік переводить свій статок на гроші і що маленька пачка асигнацій, одержаних за нього, зберігається у сейфі десь у нотаріуса чи в банку. Вона була певна, що пан де Ресто неодмінно мав документ, який давав змогу його старшому синові захистити своє право на частку належної йому спадщини. Отож графиня встановила за кімнатою свого чоловіка якнайпильніший нагляд. У своєму домі вона була повновладна господиня і все підпорядкувала жіночому шпигунству. Цілими днями вона сиділа у вітальні, поруч графової кімнати, звідки чути було кожне його слово, щонайменший порух. На ніч вона веліла стелити собі постіль там же таки у вітальні, але майже не спала. Лікар цілком був на її боці. Удавана самовідданість графині всіх полонила. Пані де Ресто вміла з хитрістю, властивою підступним натурам, у такому світлі виставити огиду, яку виявляв до неї гриф, і так чудово прикидалася пригніченою горем, що здобула щось подібне до слави. Деякі святенники вважали навіть, що вона цим спокутувала свої гріхи. А перед очима у цієї жінки стояли злидні, які чекали на неї після графової смерті, коли вона не дасть собі ради. Отож графиня, яку чоловік, уже помираючи, вигнав зі своєї кімнати, обвела навколо нього зачароване коло. Вона була і далеко від нього, і разом з тим близько, позбавлена всіх прав і разом з тим всемогутня; віддана про людське око дружина, вона чатувала на смерть і багатство, як та польова комаха, що, сидячи на дні виритої на зразок спіралі нірки в піску, чигає на свою неминучу здобич, прислухаючись до падіння кожної піщинки. Найсуворішому судді мимоволі довелося б визнати, що графиня перейнята материнською любов'ю. Смерть її батька, кажуть, була їй наукою. Палко люблячи своїх дітей, вона втаїла від них своє розпусне життя; через їхні малі літа це легко було зробити, і вона прищепила їм любов до себе. Вона дала їм чудове, блискуче виховання.

Признаюсь, я не міг не захоплюватися цією жінкою і водночас співчував їй, за що Гобсек ще недавно глузував з мене. О тій порі графиня, пересвідчившись у підлоті Максима де Трай, кривавими слізьми спокутувала свої колишні гріхи. Я вірю в це. Заходи, яких вона вживала, щоб заволодіти багатством свого чоловіка, були мерзенні, але ж їх диктувала їй материнська любов і бажання загладити свою провину перед дітьми. До того ж, як і багато жінок, що пережили бурю пристрастей, вона тепер щиро прагнула стати на шлях доброчесності. Може, вона тільки тоді й пізнала її ціну, коли збрала сумний ужинок своїх помилок. Щоразу як малий Ернест — її старший син — виходив із батькової кімнати, вона, мов інквізитор, допитувала його про все, що граф робив, що казав. Дитина йшла назустріч бажанням матері, пояснюючи їх собі її ніжною любов'ю до батька, і охоче відповідала на всі запитання. Мої відвідини наполохали графиню: вона побачила в мені знаряддя помсти графа і поклала не допускати мене до вмираючого. Охоплений зловісним передчуттям, я дуже хотів поговорити з паном де Ресто, бо непокоївся за долю контррозписки. Якби папери попали до рук графині, вона могла б з них скористатися, і між нею та Гобсеком почався б нескінченний процес. Я дуже добре знав лихваря і був певен, що він нізащо не поверне майно графині, а текст контррозписки, яку міг реалізувати тільки я, давав безліч підстав для сутяжництва. Щоб запобігти усім цим прикроцям, я вдруге пішов до графині.

— Я помітив, пані, — таємниче звернувся Дервіль до віконтеси де Гранльє тоном особливого довір'я, — що існують певні моральні явища, на які ми в світі не звертаємо належної уваги. З природи спостережливий, я мимохіть вносив дух аналізу в усі майнові справи, які мені доводилося вести, — а пристрасті розпалюються в них особливо яскраво. І от мене щоразу вражала здатність супротивників майже завжди вгадувати таємні наміри і думки одне одного. Іноді у двох ворогів буває така прозорливість, така сила духовного зору, як і

в двох закоханих, що читають одне в одного у серці. Отож, коли ми вдруге лишилися віч-на-віч з графинею, я одразу зрозумів, що вона ненавидить мене, і збагнув, чому, хоч пані де Ресто приховувала свої почуття за дуже лагідною чемністю і приязню. Адже я випадково був втаємничений у її життя, а жінка завжди ненавидить того, перед ким їй доводиться червоніти. Вона здогадувалась, що, хоч я і був довірена особа її чоловіка, він ще не встиг передати мені своє майно. Не переказуватиму вам нашої розмови, що лишилась у моїй пам'яті, як один з найнебезпечніших поєдинків у моєму житті. Графиня, з природи наділена всіма чарами спокусниці, була то поступлива, то непохитна, то лагідна, то довірлива, вона навіть спробувала розпалити мою чоловічу цікавість, запалити любов у моєму серці, — але в цьому їй не пощастило. Зібравшись уже йти від неї, я помітив у її очах вираз такої ненависті й люті, що аж здригнувся. Ми розсталися як вороги. Їй хотілося знищити мене, я ж почував до неї жалість, а це для таких натур, як вона, рівнозначно найтяжчій образі. Ця жалість прохопилася і в останніх словах, з якими я звернувся до неї прощаючись. Я натякнув, що, як би вона не діяла, її неодмінно чекав розорення, і, мабуть, жах охопив її.

Якби мені вдалося побачитися з графом, то принаймні хоч майно ваших дітей...

— Ні, тоді я у всьому залежатиму від вас, — сказала вона, перебиваючи мене зневажливим жестом.

Раз боротьба між нами стала одвертою, я вирішив сам урятувати цю родину від злиднів. Я ладен був удатися навіть до юридично незаконних дій. Я порушив позов проти графа де Ресто, вимагаючи, щоб він повернув Гобсекові всю суму фіктивного боргу і домігся відповідного вироку. Графиня, певна річ, приховала від світу судову ухвалу, яка дала мені право після смерті графа опечатати його майно. Потім я підкупив одного зі

слуг у графовім домі, і він пообіцяв покликати мене навіть уночі, коли його господар конатиме. Я надумав приїхати несподівано, щоб налякати графиню загрозою негайно ж накласти печаті на майно і таким чином урятувати контррозписку, що зберігалась у графа. Пізніше я довідався, що ця жінка вивчала кодекс, прислухаючись до стогонів свого вмираючого чоловіка. Яку жахливу картину побачили б ви, якби могли зазирнути в душі спадкоємців, що обступили смертне ложе. Скільки тут інтриг, злих замірів, підступів — і все через гроші! Та облишмо ці подробиці, досить огидні самі по собі, хоч про них треба було згадати, бо вони допоможуть вам уявити муки цієї жінки, муки її чоловіка і піднімуть завісу перед прихованими родинними драмами, схожими на цю. Два місяці граф де Ресто лежав у ліжку, замкнувшись у спальні, скорившись своїй долі. Смертельна недуга повільно руйнувала його тіло і розум. У нього з'явилися дивацтва, химерність яких здається незбагненною, — він забороняв прибирати у своїй кімнаті, відмовлявся від будь-яких послуг і навіть не дозволяв перестеляти собі постіль. Ця неймовірна апатія позначалася на всьому: меблі в кімнаті стояли безладно, порох і павутиння вкривали найтендітніші речі. Колись багатий, з витонченим смаком, граф тепер мовби втішався сумною картиною своєї кімнати, де і камін, і письмовий стіл, і стільці були захаращені речами догляду за хворим; скрізь були брудні пляшечки, порожні чи з ліками, розкидана білизна, розбиті тарілки; біля каміна, валялася грілка без покришки; стояла ванна, повна мінеральної води. Від кожної дрібниці цього огидного безладдя віяло руїною. Готуючись задушити людину, смерть поклала своє тавро передусім на речі. Граф боявся денного світла: фіранки на вікнах було спущено і сутінки надавали ще більшої похмурості цій сумній кімнаті. Хворий дуже змарнів. Тільки в його блискучих очах ще світився останній вогник життя. Було щось страшне в мертвотній блідості його обличчя. Це враження ще більше посилювало дуже відросле волосся, яке він нізащо не дозволяв стригти і яке довгими гладенькими пасмами

спадало йому на щоки. Він скидався на фанатика-пустельника. Горе згасило всі людські почуття в цього чоловіка, якому ледве минуло п'ятдесят років і якого весь Париж бачив таким блискучим і щасливим.

Якось уранці на початку грудня 1824 року Ернест, син графа, сидів у ногах на ліжку батька і сумовито дивився на нього. Граф поворухнувся і глянув на сина.

— Вам боляче? — спитав Ернест.

— Ні, — відповів граф, страдницьки всміхнувшись. — Усе тут, біля серця! — І він худими пальцями торкнувся голови, а потім з такою скорботою притис руку до запалих грудей, що Ернест заплакав.

— Чому ж не приходить Дервіль? — спитав граф свого камердинера, якого вважав за дуже вірного слугу, хоч насправді той був на боці графині. — Як же це, Морісе! — вигукнув умираючий, підводячись на постелі; здавалося, свідомість цілком повернулася до нього. — Уже всьоме чи увосьме за ці два тижні я посилаю вас до свого адвоката, а його все нема! Ви що, жартуєте зі мною? Ідіть до нього зараз же, цієї ж миті, і приведіть його. Якщо не виконаєте мого наказу, я встану і сам піду...

— Графине, — мовив камердинер, вийшовши у вітальню, — ви чули, що велів граф? Що я маю робити?

Вдайте, ніби пішли до адвоката, а коли повернетесь, скажете графові, що він поїхав за сорок льє від Парижа у важливій справі. Скажете, що його ждуть наприкінці тижня.

"Хворі ніколи не вірять, що їхній кінець близько, — подумала графиня. — Він чекатиме, поки адвокат повернеться".

Лікар напередодні сказав, що граф навряд чи переживе день. Коли через дві години камердинер прийшов до свого господаря з безнадійною звісткою, вмираючий дуже схвилювався.

— Боже мій, боже мій! — промовив він кілька разів. — Тільки й надії що на тебе.

Він довго дивився на свого сина і, нарешті, сказав йому ослабленим голосом:

— Ернесте, дитино моя, ти ще дуже молодий, але в тебе добре серце і ти зрозумієш святість обіцянки, даної вмираючому батькові. Чи відчуваєш ти себе здатним зберегти таємницю, схоронити її в своїй душі так, щоб про неї не довідалася навіть мати? Тепер, синку мій, в усьому цьому домі я можу звіритися тільки на тебе одного. Ти не зрадиш мого довір'я?

— Ні, тату.

— Так от, Ернесте, зараз я передам тобі запечатаний пакет, — його адресовано панові Дервілю. Сховай його так, щоб ніхто не знав, що він у тебе. Непомітно вислизнеш із дому і вкинеш його у поштову скриньку на розі вулиці.

— Добре, тату.

— Можу я покластися на тебе?

— Так, тату.

— Підійди ж, поцілуй мене. Тепер мені легше буде вмирати, любий мій хлопчику. Років через шість чи сім ти зрозумієш, яка це важлива таємниця; тоді ти дістанеш винагороду за свою тямучість і вірність. І ти побачиш, як я тебе любив. А тепер лиши мене на хвилинку самого і нікого до мене не пускай.

Ернест вийшов і побачив у вітальні свою матір.

— Ернесте, — сказала вона йому, — іди сюди. Вона сіла, притягнула свого сина до себе і, міцно пригорнувши його до грудей, поцілувала.

— Ернесте, батько тільки що розмовляв з тобою?

— Так, мамо.

— Що він тобі казав?

— Я не можу цього переказати, мамо.

— О моя дорога дитино, — вигукнула графиня, палко цілючи його, — як мене тішить, що ти вмієш мовчати. Ніколи не забувай двох правил: не кажи неправди і будь вірний своєму слову.

— Мамочко, яка ти хороша! Ти ніколи не казала неправди, я певен.

— Ні, любий хлопчику, іноді я казала неправду. Так, я не додержувала слова, але за таких обставин, перед якими усі закони ніщо. Слухай, Ернесте, ти вже великий і розумний хлопчик і, певно, помічаєш, що батько відштовхує мене, відмовляється від моїх послуг. А це несправедливо — ти ж знаєш, як я його люблю.

— Знаю, мамо.

— Бідний мій хлопчику, — сказала, плачучи, графиня. — В усьому винні злі люди, які звели на мене наклепи, щоб розлучити з твоїм батьком, бо вони корисливі й зажерливі. Вони хочуть одібрати в нас майно і привласнити його собі. Якби твій батько був здоровий, незлагода між нами минула б швидко, він би мене вислухав і, як чоловік добрий, люблячий, визнав би свою помилку. Та хвороба потьмарила його розум, і упередження, з яким він ставиться до мене, перетворилось у нього в нав'язливу думку, в якесь божевілля. І він раптом став віддавати перевагу тобі перед іншими дітьми, — це теж доказ розладу його розуму. Ти ж до його хвороби ніколи не помічав, що він любить Поліну і Жоржа менше, ніж тебе. Все тепер залежить у нього від хворобливих примх. Любов до тебе могла спонукати його дати тобі якісь розпорядження. Якщо ти не хочеш розорити свою родину, мій ангеле, не хочеш, щоб твоя мати ходила старцювати, як жебрачка, то ти повинен їй сказати все...

— А-а! — вигукнув граф, розчинивши двері і з'явившись на порозі майже голий, висохлий і худий, як тріска.

Цей глухий крик справив жахливе враження на пані де Ресто: вона остовпіла, дивлячись на чоловіка; виснажений і блідий, він немов вийшов з могили.

— Вам мало того, що ви отруїли моє життя горем, тепер ви не даєте мені спокійно вмерти, розбещуєте мого сина, хочете виховати з нього грішну людину! — кричав він хрипким голосом.

Графиня кинулася в ноги помираючому, якого останні життєві хвилювання зробили майже страшним, і залилася слізьми.

— Пожалійте! Пожалійте мене! — заголосила вона.

— А ви мене жаліли? — спитав він. — Я дозволив вам розтринькати весь ваш статок, а тепер ви хочете пустити за вітром і мій, розорити мого сина?

— Нехай так, добре, не щадіть мене, губіть! — благала вона.
— Але пожалійте дітей! Накажіть своїй вдові жити в монастирі
— я підкорюсь. Я зроблю все, що тільки ви скажете, аби спокутувати свою провину перед вами. Але діти!.. Нехай хоч вони будуть щасливі... О діти, діти!..

— У мене тільки одна дитина, — вигукнув граф, простягаючи у розпачі свої худі руки до сина.

— Простіть, я каюсь, каюсь!.. — кричала графиня, обіймаючи худі, вологі від поту чоловікові ноги.

Ридання не давали їй говорити, і якісь неясні, безладні слова вихоплювалися з її пересохлого горла.

— Після того, що ви сказали Ернестові, ви ще наслідуетесь говорити про каяття, — мовив помираючий, відштовхнувши графиню ногою. — Мені холодно від вас, — додав він з якоюсь жадливою байдужістю. — Ви були поганою донькою, поганою дружиною, ви будете поганою матір'ю...

Нещасна жінка впала непритомна. Помираючий дістався до свого ліжка, ліг і через кілька годин втратив свідомість. Прийшли священники, причастити його. Опівночі він помер. Вранішня сцена забрала рештки його сил.

Я приїхав опівночі з батечком Гобсеком. У домі панував хаос, і ми безперешкодно пройшли в маленьку вітальню поруч

із кімнатою померлого і побачили там трьох дітей у сльозах, а коло них — двох священників, що мали перебути ніч біля небіжчика. Ернест підійшов до мене і сказав, що його мати хоче побути сама у графівій кімнаті.

— Не заходьте туди! — сказав він якимсь чудним голосом.
— Вона там молиться...

Гобсек засміявся властивим йому безгучним сміхом. Але мене так схвилювала скорбота і гнів на юному личку, що я не міг поділити іронії лихваря. Побачивши, що ми все-таки простуємо до дверей, хлопчик підбіг і, припавши до них, закричав:

— Мамо, до тебе прийшли оті гидкі люди!

Гобсек відкинув його, немов пір'їнку, і відчинив двері. Яке видовище постало перед нами. У кімнаті панувало страшне безладдя. Графиня стояла нерухомо, розкуйовджена, на обличчі в неї був вираз розпачу. Заскочена зненацька, вона розгублена, дивилася на нас палаючими очима, а навкруг неї було розкидано усякий мотлох, папери, одяг померлого, ганчір'я. Моторошно було бачити цей хаос навколо небіжчика. Тільки-но граф помер, його дружина зламала всі шухляди в письмовому столі, килим навколо неї встеляли шматки порваних листів; скриньки було зламано, портфелі розрізано — скрізь нишпорили її зухвалі руки. Можливо, спочатку її пошуки були марні, але тепер її вигляд і хвилювання свідчили, що вона, зрештою, таки знайшла таємні папери. Я глянув на постіль і з тією проникливістю, яку розвивають в юристів судові справи, зрозумів усе, що сталося. Труп, графа де Ресто лежав долілиць майже впоперек ліжка, недбало кинутий, мов один з тих конвертів, що валялися на підлозі, — адже він теж був тільки непотрібною оболонкою. Його тіло з розкинутими руками й ногами задубіло в химерній, страшній позі. Помираючий,

напевно, ховав контррозписку під подушкою, сподіваючись, що збереже її там від жінчиних зазіхань до останньої своєї хвилини. Графиня здогадалась, де він ховав папери, та, зрештою, це можна було зрозуміти і з жесту мертвої руки з судомно зведеними пальцями. Подушку було скинуто на підлогу, на ній ще зберігся відбиток жіночого черевика. А на килимі біля графининих ніг я побачив розірваний конверт з гербовими печатками графа. Я швидко підняв його і прочитав напис, який свідчив, що вміст його мав бути переданий мені. Я пильно й суворо глянув на графиню як слідчий, що допитує злочинця.

У каміні догоряли папери. Почувши, що ми прийшли, графиня кинула їх у полум'я, бо, прочитавши в перших пунктах духівниці імена своїх менших дітей, гадала, що знищує заповіт, який позбавляє їх спадщини, хоч насправді спадщину, за моїм наполяганням, їм було обумовлено. Нечисте сумління і мимовільний страх перед учиненим злочином потьмарили їй розум. Спіймана на гарячому, вона, може, бачила вже перед собою ешафот і відчувала, як кат випікає їй тавро розпеченим залізом. Вона мовчала і, тяжко дихаючи, дивилася на нас божевільними очима.

— Що ви наробили! — вигукнув я, вихоплюючи з каміна клаптик паперу, який ще не взявся вогнем. — Ви розорили своїх дітей. Ці папери доводили їхнє право на майно.

Губи графині сіпнулися так, що здавалося, ніби її от-от розіб'є параліч.

— Хе-хе! — проскрипів Гобсек, і цей звук був схожий на скрегіт мідного свічника, коли його совають по мармуровій плиті.

Помовчавши трохи, старий сказав мені спокійним тоном:

— Чи не збираєтесь ви подати графині думку, що я не є законним власником майна, яке мені продав граф? Цей будинок тепер належить мені.

Мене ніби обухом по голові ударили, я онімів від болісного подиву. Графиня помітила мій здивований погляд, який я кинув на лихваря.

— Пане! Пане! — тільки й вигукувала вона, не знаходячи інших слів.

— У вас фідейкоміс? — спитав я його.

— Можливо.

— Ви хочете скористатися із злочину, що його вчинила графиня.

— Так.

Я попрямував до дверей, а графиня, упавши на стілець біля постелі небіжчика, залилася гіркими слізьми. Гобсек вийшов слідом за мною. Коли ми опинились на вулиці, я мовчки повернув у другий бік, але він підійшов до мене і, кинувши на мене один з тих глибоких поглядів, що проникав у серце, сказав писклявим голосом, що на цей раз пролунав ще більш різко:

— Ти надумав мене судити?

Відтоді ми рідко бачилися. Гобсек здав у найми особняк графа, а сам проводив літо в його маєтку, удавав із себе вельможу, будував ферми, лагодив млини, шляхи, насаджував дерева. Якось я зустрівся з ним в алеї Тюільрі. Життя графині

де Ресто просто героїчне, — сказав я йому. — Вона присвятила себе дітям, дала їм чудове виховання і освіту. — Старший син — чарівний юнак.

— Можливо.

— Хіба ви не повинні допомогти Ернестові?

— Допомогти Ернестові? — вигукнув Гобсек. — Ні, ні! Нещастя — наш найкращий вчитель. Нещастя навчить його знати ціну грошам і людям, чоловікам і жінкам. Нехай поплаває по паризькому морю. А коли стане вправним лоцманом, ми дамо йому корабель.

Я попрощався з ним, не бажаючи розгадувати значення його слів. Хоч пан де Ресто, якому його мати прищепила огиду до мене, не хотів радитися зі мною, все ж минулого тижня я пішов до Гобсека, щоб сказати йому про любов Ернеста до Каміли і поквипити старого виконати свій обов'язок, бо молодий граф мав незабаром дійти повноліття. Я застав старого лихваря в ліжку; він уже давно занедужав і доживав останні дні. Мені він сказав, що дасть відповідь, коли підведеться і візьметься до справ; певна річ, він не хотів втратити й найдрібнішої часточки свого багатства, поки в ньому жевріла хоч іскра життя. Ухильна відповідь Гобсека не мала інших причин. Та я бачив, що його хвороба набагато серйозніша, ніж він гадає, і досить довго пробув біля нього, — мені хотілося подивитися, до якої міри розрослася його жадібність, яку старечий вік перетворив на щось подібне до божевілля. Щоб не мати по сусідству сторонніх людей, лихвар тепер наймав весь дім, жив у ньому сам, і всі кімнати стояли порожні. В його кімнаті все було як і колись. Її обстановка, добре знайома мені, анітрохи не змінилася протягом шістнадцяти років, немов кожну річ зберігали під скляним ковпаком.

Та сама воротарка, віддана лихвареві стара жінка, була йому і за довірену особу, і за економку, доповідала про відвідувачів, а тепер, коли він захворів, доглядала його, лишаючи свого чоловіка-інваліда стерегти двері, коли вона піднімалася до хазяїна. Незважаючи на свою хворобу, Гобсек ще сам приймав своїх клієнтів, одержував проценти, але так спростив свої справи, що йому досить було давати доручення інвалідові, щоб підтримувати зв'язки із зовнішнім світом.

Коли укладали угоду, за якою Франція визнала республіку Гаїті, Гобсека призначили членом комісії з ліквідації володінь французьких підданих у цій колишній колонії та розподілу між ними сум відшкодувань збитків, бо він мав великі відомості про старі маєтки у Сан-Домінго, їхніх власників та плантаторів.

Винахідливість Гобсека подала йому думку створити агентство для обліку претензій колоністів або їхніх спадкоємців, під фірмою Вербруста і Жігонне, з якими він ділив прибутки, не маючи потреби вкладати в підприємство власні гроші, бо його вкладом був досвід. Це агентство діяло, мов перегінний куб, витягаючи прибутки з майнових претензій людей необізнаних, недовірливих або тих, хто знав, що їхні права — сумнівні. Як ліквідатор, Гобсек вів переговори з великими власниками, і кожен з них, бажаючи підвищити оцінку своїх земель або примусити скоріше визнати їхні права, надсилав йому подарунки відповідно до розмірів своїх маєтків. Ці хабарі були чимось подібним до дисконтного проценту з тих сум, власником яких він не міг стати; крім того, через агентство лихвар скуповував за безцінь боргові зобов'язання на маленькі або спірні суми, а також ті зобов'язання, власники яких поспішали реалізувати їх, бажаючи одержати вже тепер бодай невелике відшкодування, аніж чекати непевних виплат республіки. Гобсек був ненаситним удавом цього великого агентства. Щоранку він одержував свою данину і оглядав її, немов міністр якого-небудь набоба, що вирішує, чи варто підписати за таку

ціну помилування. Гобсек приймав усе, починаючи від кошика з провізією, принесеного якимсь бідняком, і закінчуючи пачками свічок — подарунків від людей скупих, брав срібний посуд від багатів і золоті табакерки від спекулянтів. Ніхто не знав, куди він дівав ці дарунки. Все приносили йому додому, але звідти нічого не виносили.

— Слово честі, — запевняла мене воротарка, давня моя знайома, — мені здається, що він усе це ковтає, та тільки не на користь собі, — адже він весь висох, як зозуля на моєму настінному годиннику.

Та ось минулого понеділка Гобсек прислав по мене інваліда, і той, увійшовши до мене в кабінет, сказав:

— Їдьмо швидше, пане Дервілю. Хазяїн помирає, зжовк, як лимон, йому не терпиться поговорити з вами. Смерть схопила його за горлянку, і він уже хрипить.

Увійшовши в кімнату конаючого, я побачив його на колінах перед каміном, хоч там і не було вогню, а тільки височіла величезна купа попелу. Гобсек зліз із ліжка і доповз до нього, але вернутися назад у нього не стало сил, так само як не стало голосу покликати на поміч.

— Мій давній друже, — сказав я, підвівши його і допомагаючи йому добратися до ліжка. — Вам холодно? Чому ви не запалили камін?

— Мені зовсім не холодно, — відповів він. — Не треба палити, не треба! Я йду, голубчику, — казав він далі, кинувши на мене останній, згаслий, тьмяний погляд. — Куди йду — не знаю, але йду звідси. У мене почалася карфологія, — додав він, вживаючи термін, що свідчив, наскільки ясно і чітко ще

працював його розум. — Мені раптом здалося, що в мою кімнату ллється золото, і я встав, щоб зібрати його. Кому дістанеться все моє добро? Я не залишу його скарбниці. Я склав заповіт. Розшукай його, Гроцію. У Чарівної Голандки була донька. Я якось бачив її увечері на вулиці Вів'єн. Її, здається, прозивають Вогником. Вона прекрасна, як купідон. Знайди її, Гроцію. Я тебе виконавцем заповіту призначив. Бери собі все, що хочеш, їж — їжі в мене багато. Паштети з гусячої печінки, мішки кави, цукру. Золоті ложки є. Сервіз роботи Одіо віддай своїй дружині. Але кому діаманти? Ти тютюн нюхаєш? У мене тютюн усяких сортів. Продай його в Гамбург — він там коштує в півтора рази дорожче. Так, усе в мене є, і все доведеться покинути. Ну, ну, батечку Гобсеку, — сказав він, звертаючись до себе, — не треба легкодухості, будь самим собою.

Він підвівся на постелі; його лице так чітко вимальовувалося на подушці, немов було з бронзи. Витягнувши сухі руки, він учепився кістлявими пальцями в ковдру, немов хотів за неї втриматися, глянув на камін, такий самий холодний, як і його металевий погляд, і вмер при повній свідомості, подавши воротарці, інвалідові і мені образ тих давніх зосереджених римлян, яких Летсьєр малював позад консулів на своїй картині "Смерть Брутових дітей".

— По-молодецьки розквитався, старий скупердяга! — промовив інвалід своєю солдатською мовою.

А мені у вухах і досі звучав фантастичний перелік багатств. Я слухав тоді помираючого і мимохіть глянув на купу попелу, побачивши, що на неї спрямовано застигли очі. Розміри цієї купи вразили мене. Я взяв камінні щипці і, встромивши їх у золу, натрапив на щось тверде — там лежала купа золота і срібла — певно, подарунки, що їх лихвареві приносили під час його хвороби. В нього вже не було сил заховати їх далі, а в банк він не хотів одсилати все це, бо не довіряв йому.

— Біжіть до мирового судді, — сказав я старому інвалідові,
— треба зараз же все опечатати.

Вражений останніми словами Гобсека і тим, що мені недавно казала воротарка, я взяв ключі від кімнат першого та другого поверхів і пішов їх оглядати. Одімкнувши першу кімнату, я зрозумів його слова, що спершу здалися мені безглуздими; я побачив, до чого може призвести скупість, коли вона перетворюється на несвідому, позбавлену всякої логіки пристрасть, приклади якої ми так часто знаходимо у провінції. У кімнаті, поруч з тією, де вмер Гобсек, справді зберігались зігнилі паштети, багато всяких наїдків, навіть устриці та риба, що взялися пухкою цвіллю. Я ледве не задихнувся від смороду. Скрізь кишіли черви і комахи. Недавно одержані подарунки лежали впереміш з коробками різних розмірів, з ящиками чаю, з мішками кави. На каміні, у срібній суповій мисці, лежали накладні на всякі вантажі, що прибули на його ім'я до портових складів Гавра: тюки бавовни, ящики цукру, бочки з ромом, кава, індиго, тютюн, — цілий базар колоніальних товарів. Кімната була захаращена дорогими меблями, срібним начинням, лампами, картинами, вазами, книжками, прекрасними згорнутими гравюрами без рамок та найрізноманітнішими рідкісними речами. Можливо, ця величезна кількість коштовностей складалася не тільки з подарунків, але й із невикуплених застав. Я побачив там скриньки з коштовностями, прикрашені гербами та/вензеллями, столову білизну з прекрасного полотна, дорогу зброю, але без монограм. Розгорнувши книжку, яку, мені здавалося, нещодавно виймали з купи, я знайшов у ній кілька білетів по тисячі франків. Тоді я вирішив уважно оглянути кожну річ, аж до найдрібніших, перевернути все, дослідити підлогу, стелю, карнизи, стіни, щоб розшукати все золото, до якого почував таку пожадливу пристрасть цей голандець, гідний пензля Рембрандта. Ніколи ще за всю свою юридичну практику я не бачив такого дивного поєднання скупості і своєрідності

характеру. Повернувшись у кімнату померлого, я знайшов на його письмовому столі пояснення всьому цьому безладному накопиченню багатств. Під пресом лежало листування Гобсека з купцями, яким він звичайно продавав подарунки своїх клієнтів. Та чи тому, що ці люди ставали жертвами Гобсекової спритності, чи тому, що він правив дуже велику ціну за свої товари, жоден торг так і не відбувся. Лихвар не схотів продавати наїдків у магазин Шеве, бо Шеве зажадав тридцятипроцентної знижки на них. Гобсек торгувався за кілька франків, а тим часом провізія псувалася. Срібло не було продано, бо він відмовлявся платити за його доставку. Мішки кави лежали, бо він не хотів скинути на утрясання. Одне слово, кожна річ була приводом до суперечок — певна ознака, що Гобсек уже виявляв ту нерозумну впертість, до якої доходять усі старі, одержимі сильною пристрастю, що пережила їхній розум. І я поставив собі те саме запитання, яке чув від нього: "Кому дістануться усі ці багатства?.." Згадавши, які чудні відомості він мені дав щодо своєї єдиної спадкоємниці, я зрозумів: мені доведеться шукати її у всіх кублах місцях Парижа і віддати величезне багатство до рук якоїсь негідної жінки. Але насамперед знайте, що на підставі незаперечних документів граф Ернест де Ресто незабаром володітиме статком, що дасть можливість йому одружитися з мадемуазель Камілою та ще й виділити значний капітал своїй матері, графині де Ресто, братаві і посаг сестрі.

— Добре, любий пане Дервілю, ми про це поміркуємо, — відказала пані де Гранльє. — Ернест має бути дуже багатий, щоб така родина, як наша, згодилася породичатися з його матір'ю. Не забувайте, що мій син незабаром стане герцогом де Гранльє і об'єднає все добро двох родів де Гранльє. Я хочу, щоб зять не поступався перед ним.

— А ви знаєте, — спитав граф де Борн, — який герб у Ресто? Червоне, поділене начетверо поле зі срібною смугою впоперек і

чотирма золотими щитами, кожен із чорним хрестом. Дуже стародавній герб.

— Це правда, — сказала віконтеса. — До того ж Каміла може і не бачитися зі своєю свекрухою, що порушила девіз на цьому гербі.

— Пані де Босеан приймала у себе пані де Ресто, — сказав старий дядько.

— О, тільки на раутах! — відказала віконтеса.

Париж, січень 1830 р.